

ARCHEOLOGIE

ARCHEOLOGIE

Ontdek de Oudheid in
kleur in Tongeren

magazine

ITALIË

Het rijke erfgoed van
Calabrië

SCHOONHOVEN

Van vestingstad naar
zilverstad

SPANJE

Sporen van
Romeins
Zaragoza

HET JAAR 1000

HOOGTEPUNTEN VAN DE OTTOONSE RENAISSANCE

+ 18 PAGINA'S
SPECIAL

ARCHEOLOOG LEO VERHART ALS POLITIEAGENT • GLAS UIT DE OUDHEID IN LEERDAM

BP 8

In dit nummer

Special

19 Het jaar 1000

Achtergronden en sporen van een historisch kantelpunt

20 De verrassingen van het jaar 1000

Onderzoek, archeologische inventarisatie, tentoonstelling, publicaties

26 Een wandeling door Utrecht rond het jaar 1000

Hedendaagse sporen in de bisschopsstad

28 Een reis door de Outoonse wereld

Impressie van de dynastie,

plaatsen en culturen rond het jaar 1000

38 Een gekleurd verhaal

Tentoonstelling 'De oudheid in kleur' in Gallo-Romeins Museum Tongeren

42 Schoonhoven van vestingstad naar zilverstad

Vele zilvermeden waren hier in de loop der eeuwen actief

46 Calabrië - Het rijke erfgoed van Grieken en Romeinen

Archeologisch onderzoek bracht vele erfgoedsporen aan het licht

52 Romeins Zaragoza

Sporen van Romeinse bebouwing vooral door opgravingen blootgelegd

58 Glas uit de oudheid als bron van inspiratie

Tentoonstelling Onder Ons 'Naar de antieken!' in Nationaal Glasmuseum Leerdam

Vaste rubrieken

03 Voorwoord

04 Nieuws uit de Lage Landen

10 Buitenlands Nieuws

11 Nieuws van Museumpark Archeon

14 Omzien

Leo Verhart

17 Nieuws

van Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

18 Nieuws

van Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden

41 Column

Oudheden Onderzoekt!

51 Column

Herman Clerinx

56 Archeologisch tafelen

met Sas

63 Agendatips

63 Sander Out

64 Tentoonstellingen

66 Vooruitblik

66 Colofon

58

Gouden ring met steen, gevonden in Drenthe, 850-1000. (COLLECTIE EN FOTO: DRENTS MUSEUM, ASSEN, 2023-II-1)

20
Coverfoto:

Het borstkrans van Sint-Servaas. Hout, goud, zilver, ivoor, email en edelstenen; 1025-1050, gemaakt in Trier. Het is door keizer Hendrik III geschonken aan de basiliek, waarschijnlijk bij de wijding in 1039. (COLLECTIE EN FOTO: SCHATKAMER VAN DE SINT-SERVAAS-BASILIEK, MAASTRICHT, SSS0935)

Expo's in kleuren én geuren

In dit laatste nummer van ons magazine in 2023 besteden we volop aandacht aan een fenomeen dat tegen het einde van elk jaar, in het zicht van vrije dagen, in vele landen welig tiert: tentoonstellingen. Ook in onze Lage Landen valt aan dit fenomeen in deze periode niet te ontkomen. Zelf had ik het genoeg alvast vier expo's te bezoeken en in dit nummer te mogen bespreken. Allereerst de tentoonstelling in het Antwerpse Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, waarin je meegaat op een reis door 76 'Krasse Koppen' van beroemde kunstschilders. In de geëxposeerde schilderijen wordt de ontwikkeling zichtbaar gemaakt van een nieuw genre, dat vooral in de 17e eeuw opkomt, dat van de 'tronie'. Het echte onderwerp van die schilderijen is het gezicht zelf, zijn vorm en expressieve kracht, waarmee de kunstenaar experimenteert. In de tweede tentoonstelling, in museum M Leuven, staat de Vlaamse kunstschilder Dieric Bouts (ca. 1410-1475) centraal. Deze tentoonstelling boeit niet alleen omdat nooit eerder zoveel van zijn werken in zijn thuisstad werden samengebracht, maar ook vanwege de nieuwe kijk die hierop wordt gepresenteerd: bezie Bouts eens als beeldenmaker. Daarin speelde hij met visuele trucs om zijn publiek te verleiden en soms zelfs te misleiden, net als beeldenmakers van nu.

Voor de derde tentoonstelling bezocht ik het Museum Kunst & Geschiedenis in het Brusselse Jubelpark, waar een imposante erfgoedexpo plaatsvindt over de kunst, cultuur en geschiedenis van Georgië vanaf het neolithicum tot in de 18e eeuw. En de vierde tentoonstelling tenslotte gaat ook over de combi van historie en cultuur in de grote overzichtstentoonstelling 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. In die expositie maak je een kleurrijke tijdreis door het midden van de Middeleeuwen, de periode waarin ingrijpende veranderingen plaatsvonden in landschap, bevolking, bebouwing, taal en cultuur. De special in dit nummer richt de schijnwerper op (achtergronden van) deze tentoonstelling, alsmede op sporen die nog herinneren aan dit historische kantelpunt, waarin ook Ottoonse heersers een belangrijke rol speelden.

Wat je in deze tentoonstellingen (nog) niet terugvindt is aandacht voor het belang van de neus voor de beleving van geschiedenis en erfgoed. Ja, u leest het goed: de neus: wetenschappers wijzen op de toegevoegde waarde van geuren bij het tonen van erfgoed. 'Je gaat op die manier toch naar andere dingen op een schilderij kijken', aldus Inger Leemans, hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de VU. Eind november j.l. presenteerde ze daarom, met internationale collega's van het project Odeuropa, tijdens de *Smell Culture Fair* in Amsterdam allerlei onderzoeksresultaten over 'de waarde van het contact met cultureel erfgoed via de reukzin' (zie ook: <https://odeuropa.eu/>). Musea worden nog eens stinkend rijk.

Lou Lichtenberg, hoofdredacteur

loulichtenberg@gmail.com

Volg ook onze social mediakanalen:

@archeologieonline
 facebook.com/archeologieonline
 @archeologieweb

Tronies in Antwerpen

Tot 21 januari 2024 krijg je in de tentoonstelling 'Krasse Koppen' in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (KMSKA) de kans mee te gaan op een reis door 76 topwerken: nationale en internationale meesterwerken van beroemde kunstenaars zoals Dürer, Massijs, Rubens, Bruegel, Rembrandt en Vermeer. Geen plechtige portretten van heersers en handelaars, maar indringende schilderijen van gewone mensen met ongewone gezichten. Echt pakkende topstukken waarin de ontwikkeling zichtbaar wordt gemaakt van een nieuw genre, dat vooral in de 17^e eeuw opkomt, dat van de 'tronie', het oude woord voor gezicht. 'Smoeien' zouden we nu wellicht zeggen. In deze werken speelden schilders met hoofddeksels, expressie en licht. Het zijn vaak kleine werkjes die een gevoel of karakter verbeeldden, verbluffend geschilderd, getekend of gegraveerd. Om die gezichten afzonderlijk en in al hun glorie te tonen. Om ermee te spelen, ze te bestuderen, te laten zien als voorbeelden of te voorzien van kostuums en gekke bekken. Zo gebruikte Rembrandt voor zijn schilderij 'De lachende man' zijn eigen gezicht en poseerde daartoe voor een spiegel. Het was echter niet zijn bedoeling dat het werk werd bekeken als een zelfportret. In dergelijke werken is het echte onderwerp het gezicht zelf, zijn vorm en expressieve kracht. Terwijl portretten bijna altijd op bestelling van het model werden geschilderd, werden tronies daarentegen veelal gemaakt op initiatief van de kunstenaar en voor de vrije markt.

Evolutie

In Krasse Koppen volg je de evolutie van het genre via verschillende thema's. Van een prelude in de 15^e eeuw tot uitlopers in de 19^e eeuw, met als belangrijkste focus kunst uit de 17^e eeuw. Rubens en Rembrandt zijn de gidsen tijdens deze expo, telkens opnieuw kom je hen weer tegen. Dit zijn thema's zoals koppen gemaakt voor gebruik in het atelier,

▲ Adriaen Brouwer (1603/1605-1638), De bittere dronk, ca. 1636-1638. Collectie: Städel Museum, Frankfurt.

▲ Anthony van Dyck (1599-1641), Twee hoofdstudies van een man, ca. 1618. Collectie: KBC Bank, Snijders & Rockox-huis, Antwerpen.

▲ Rembrandt (1606-1669), De lachende man, 1629-1630. Collectie: Mauritshuis, Den Haag.

▲ Jheronimus Bosch (?), 1440/1460-1516, detail uit De Kruisdraging, 1510. Collectie: Museum voor Schone Kunsten, Gent.

▲ Michael Sweerts (1618-1664), Hoofd van een meisje, ca. 1654. Collectie: Leicester Museum and Art Gallery.

▲ Jacob Jordaens I (1593-1678), Twee hoofdstudies van een oude vrouw, ca. 1617. Collectie: Musée des Beau-Arts, Nancy.

koppen gedecoreerd met uiteenlopende kostuums, gezichten die een breed spectrum aan uitdrukkingen weergeven en werken waarin de schilder ook de meest verfijnde effecten van licht en schaduw naar zijn hand zet. In Krasse Koppen leer je ook om door de ogen van de meesters te kijken. Belevingszalen leiden de thema's in. Voor je de werken ontdekt, ga je aan de slag met gezichten. Je maakt een hoofdstudie en experimenteert

met hoofddeksels, expressies en licht. Zo ervaar je stap voor stap wat het betekent om als kunstenaar gezichten te bestuderen en vast te leggen. Via kunstmatige intelligentie stel je ten slotte je eigen tronie samen. ◀

i 'Krasse Koppen', tot 21 januari 2024 in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (KMSKA), Leopold de Waelplaats, 2000 Antwerpen, <https://kmska.be/nl/krasse-koppen>

Menhirs van Wéris weer rechtop

In Archeologie Magazine van juni meldden we reeds dat in het Belgische dorpje Wéris (gemeente Durbuy) zeven, en later nog eens twee, prehistorische menhirs waren ontdekt. De eerste groep menhirs staat inmiddels weer rechtop. Landbouwer Freddy Paquet had gemerkt dat de ondergrond van zijn weilanden te Wéris grote stenen bevatte. Misschien, zo werd gesuggereerd, ging het om heuse menhirs die daar ooit in de grond waren verstopt. Dat idee klonk niet eens zo gek want 500 m verder hadden archeologen inderdaad ooit op een kleine meter diepte vijf begraven menhirs ontdekt. Een munt uit de 16e eeuw verschaftte toen meer uitleg. De 16^e eeuw was de tijd van de Contrareformatie, een periode waarin de katholieke kerk probeerde om alles dat als 'heidens' of 'bijgelovig' overkwam, te vernietigen. Wellicht maakten de menhirs toen het voorwerp uit van een verering of volksdevotie, en dus werden ze omver geduwd en in de bodem verstopt.

Zeven op een rij

In de herfst van 2019 toog een verse ploeg archeologen aan het werk. En warempel: in de ondergrond van de wei van Paquet ontdekten ze zeven langwerpige stenen die er net zo uitzagen als de reeds bekende menhirs van het dorp. Bovendien vonden de archeologen naast de meeste van deze keien een krans van kleine stenen. Men wist dat wanneer tijdens het neolithicum een menhir werd rechtop gezet, men aan de voet ervan een krans van keien plaatste, vermoedelijk als steun of versteviging. Tegelijkertijd bevatte de bodem binnen de kransen een verkleuring. Daar moëst iets hebben gestaan. De conclusie drong zich op: de langwerpige keien waren omvergehaalde menhirs. Tijdens een volgende opgraving, in de lente van 2023, vonden de archeologen een dertigtal meters verderop

▲ Wéris. Heel recent recht-opgezette menhirs.

Tekst en foto:
Herman Clerinx

i De rechtopgezette menhirs staan te Wéris in een wei op 100 m van de N841, de weg van Erezée naar Barvaux-sur-Ourthe, achter de zogenaamde Menhir Danthine.

nogmaals twee vergelijkbare keien-menhirs. Het begint erop te lijken dat tijdens het neolithicum – rond 2800 v.Chr. – in Wéris een heleboel menhirs rechtop stonden. En wat het helemaal mooi maakt: de bekende menhirs en dolmens van Wéris staan allemaal op twee, of drie, evenwijdige rechte lijnen – alignementen genaamd – achter elkaar. In totaal zijn die rijen enkele kilometers lang. Ook de nieuwe keien passen daar mooi op, met een afwijking van naar schatting een meter naar rechts of naar links. Een bijkomend bewijs dat het niet ging om zwerfkeien maar om heuse menhirs.

Megalithische landschap

Beslist werd om de laatste twee ontdekte menhirs in de bodem te laten liggen, op die plek het terrein weer af te dekken en er opnieuw gras over te laten groeien. Hopelijk maakt men op die manier archeologen uit de toekomst, die waarschijnlijk over betere technieken en meer kennis dan wij zullen bezitten, blij. Maar zes van de zeven andere menhirs, waarvan men de oude standplaats kon achterhalen, werden inmiddels op hun oude plek rechtop gezet. Menhir nummer zeven, waarvan de archeologen niet precies konden achterhalen waar hij ooit stond, mag samen met enkele andere onduidelijke keien blijven liggen. Tot op de centimeter nauwkeurig zal alles niet zijn gebeurd, maar het geeft een helder beeld van hoe duizenden jaren geleden het megalithische landschap er uitzag. Eén ding was echter niet authentiek. De neolithische megalietenbouwer beschikte alleen over touwen, stokken en balken, werktuigen van steen en een hoop menskracht. Dit keer konden een paar bouwvakkers en een grote hijskraan de klus klaren. Het eindresultaat blijft natuurlijk hetzelfde: zes 'nieuwe' menhirs in het toch al intrigerende megalithische landschap van Wéris. ◀

Nieuwe kijk op Dieric Bouts

De stad Leuven is tot medio januari 2024 volop in de ban van Dieric Bouts (ca. 1410-1475), een van de belangrijkste Vlaamse kunstschilders die het grootste deel van zijn leven in deze stad doorbracht. Daar schilderde zijn beste werken: rijke taferelen, krachtige portretten en bovenwereldse landschappen. De stad benoemde hem in 1472 zelfs tot stadschilder, een eretitel. Op dat moment maakte Leuven een gigantische stedelijke vernieuwing door en beleefde ze glorie dagen met haar nieuwe, in 1425 geopende universiteit. Het was de periode van de vroege Renaissance, het begin van een tijdperk dat in het teken van exploratie stond, waarin de mens niet alleen zijn blik op de fysieke wereld verruimde, maar ook nieuwe inzichten formuleerde in wetenschap en kunst. Het bracht baanbrekers en vernieuwers naar de stad, onder wie ook Dieric Bouts. Naar zijn voorbeeld zoekt Leuven gedurende deze maanden naar nieuwe horizonten in een veelzijdig cultureel stadsfestival rond deze pionier. Met als grote publiektrekker een internationale Bouts-tentoonstelling in museum M Leuven, waarin een twintigtal van zijn meesterwerken worden geëxposeerd. Zonder twijfel een top-tentoonstelling die je gezien moet hebben, niet alleen omdat nooit eerder zoveel werken van deze Vlaamse meester in zijn thuisstad

▲ Portret van Dieric Bouts in het Stadhuis van Leuven.

▲ Atelier van Dieric Bouts, Christus met doornenkroon, ca. 1495 (Collectie Musée du Louvre, Parijs, inv. 1994) op de tentoonstelling in museum M Leuven.

► Atelier van Dieric Bouts, Maria met Kind, ca. 1460 (Collectie Musei del Bargello, Florence, inv. 2052 C) op de tentoonstelling in museum M Leuven.

Tekst en overige foto's:
Lou Lichtenberg

i 'Dieric Bouts. Beeldenmaker', tot 14 januari 2024 in museum M Leuven, Vanderkelenstraat 28 te Leuven, www.mleuven.be

werden samengebracht, maar ook vanwege de nieuwe kijk die in deze expo hierop wordt gepresenteerd.

Nieuw licht op een oude meester

Die nieuwe kijk op deze werken van vijf eeuwen oud wordt geboden door ze te confronteren met de beeldcultuur van vandaag. Curator dr Peter Capreau, tevens afdelingshoofd oude kunst bij M, licht toe dat hij bij het samenstellen van deze tentoonstelling met een aantal vragen bleef zitten. Waarom kijk ik eigenlijk naar Bouts? Kunnen we na al die tijd nog wel doordringen tot zijn werk? Het beeld dat we vandaag de dag hebben van de kunstenaar bestond in de 15^e eeuw nog niet. Hij was geen romantisch genie of briljante uitvinder: hij was een beeldenmaker. Hij schilderde wat van hem verwacht werd en excelleerde daarin. Als je Bouts bekijkt als beeldenmaker en niet als kunstenaar wordt hij veel interessanter, ga je vrijer naar zijn werk kijken, concludeerde hij. Als beeldenmaker speelde hij met visuele conventies en slimme trucs om zijn publiek te verleiden en soms zelfs te misleiden. Net als beeldenmakers van nu, zoals sportfotografen, filmregisseurs, game-ontwikkelaars, grafisch designers. Daarom is er in de expo voor gekozen hun werken te presenteren zij aan zij met dat van de meester. Naast lijdende Christussen en Madonna's-met-kind zie je onder meer originele tekeningen uit 'Star Wars'-films, portretfoto's van iconen als Eddy Merckx, Beyoncé en Lady Gaga, filmfragmenten, reclameposters en dergelijke. Capreau: 'De onderliggende boodschap is: vergeet even wat je weet, en laat het beeld tot

je spreken. Vraag je af wat het met je doet en hoe de maker dat effect bereikt heeft'.

Voorbeelden

Het was soms even wennen om in de tentoonstelling oud en nieuw naast elkaar te bekijken om te beoordelen hoe de desbetreffende beelden tot je spreken en of daarin overeenkomsten te herkennen zijn. Foto's van een triomferende maar uitgeputte Eddy Merckx naast Bouts' devotieportretten van een lijdende Christus hebben beide het wekken van een zeker medelijden en tevens bewondering tot doel. Bouts' portretten van moeder Gods naast hedendaagse foto's van vrouwelijke idolen laten in beide gevallen een verheven, haast hemelse vrouw van vlees en bloed zien. Bouts' zin voor realisme in landschappen en scènes zoals de Kruisafneming of Het Laatste Avondmaal zie je enigmatische terug in fragmenten van Pier Paolo Pasolini's film over het Evangelie volgens Mattheüs.

▲ Dieric Bouts, Triptiek van de kruisafneming, ca. 1450-1458 (Collectie: Granada, Cabildo de la Capilla Real de Granada), op de tentoonstelling in museum M Leuven.

▲ Dieric Bouts, Triptiek van het Heilig Sacrament (Het Laatste Avondmaal), ca. 1464-1468, (Collectie M Leuven, Sint-Pieterskerk, inv. S/58/B) op de tentoonstelling in museum M Leuven.

▶▶▶ en ▶ Eddy Merckx vs. Christus op de tentoonstelling in museum M Leuven. (FOTO: TOM HERBOTS)

Maar de winst van dat soort voorbeelden is toch vooral dat je Bouts' prachtige werken nog beter op eigen merites kunt bekijken en waarderen. Waarbij je in details van het beeld soms ook verrassende ontdekkingen kunt doen die nog meer bewondering voor de genialiteit van de Vlaamse beeldenmaker/kunstenaar oogsten. Het nieuwe licht op de werken van Dieric Bouts is daarmee een geslaagde poging tot vernieuwing. Maar ook de prachtige vormgeving van de tentoonstelling, die soms op welhaast eerbiedige wijze uitnodigt om Bouts' topstukken van dichtbij te bekijken en goed op je te laten inwerken, draagt hiertoe alleszins bij. ◀

Georgië – erfgoedknooppunt

Om de twee jaar wordt in België op diverse plaatsen een cultuurfestival – genaamd Eurolia – georganiseerd waarin een land of een thema centraal staat. Dit is een multidisciplinair festival, dat tracht de kunst en de cultuur van het desbetreffende gastland of thema op zo veel mogelijk vlakken gedurende enkele maanden in de schijnwerpers te plaatsen door middel van tentoonstellingen, concerten, theater- en dansvoorstellingen, film, literaire manifestaties, folklore, enz. Deze winter is de schijnwerper gericht op het land Georgië, gelegen in de Zuidelijke Kaukasus op het grensvlak van Oost-Europa en West-Azië, en opnieuw in een rijkgevoeld programma

dat in heel België wordt uitgevoerd. Een belangrijk onderdeel van dat programma vormt een expositie in het Museum Kunst & Geschiedenis in het Brusselse Jubelpark. Deze heeft de vorm van een erfgoedtentoonstelling over de kunst, cultuur en geschiedenis van Georgië vanaf het neolithicum tot in de 18^e eeuw. Een echt fraaie, imposante expo die je veel leert ook over de complexe historie van het land.

Dankzij zijn ligging tussen twee continenten vormt Georgië van oudsher een brug tussen Oost en West. Gesitueerd langs handelswegen die verbonden waren met de Zijderoute en omringd door ambitieuze grootmachten met expansiedrang, was Georgië een plek bij uitstek voor ontmoetingen en

uitwisselingen. Deze interacties beïnvloedden het culturele landschap. Het resultaat was en is een erfgoed van ongekenne rijkdom. Vooral edelsmeedkunst, wijn als oudste cultuurgood en originele beeldende kunst brachten interessante producten voort, waarvan de tentoonstelling prachtige voorbeelden laat zien.

Rode draad

Al minstens 8000 jaar wordt er wijn in Georgië geproduceerd. De wijntraditie gaat gepaard met een geritualiseerde eetcultuur met een verfijnde keuken, die integraal deel uitmaakt van het erfgoed. Wijn vormt als oudste cultureel erfgoed een eerste rode draad in de tentoonstelling, samen met de metallurgie. De

▼ Medaillon met representatie van de heilige Demetrios. 1085-1115. Vervaardigd in Constantinopel (Byzantium). Goud en goud-email (cloisonnéwerk). Collectie: Musée du Louvre, Parijs, departement van decoratieve objecten.

▼ Kom uit 4e-5e eeuw n.Chr. Zilver, verguld zilver. Cheremi, Kachetië. Deze kom is een mooi voorbeeld van metaalwerk in de Sassanidische stijl met attributen uit de Zoroastriëse cultus. Toch voldoet het ontwerp aan de vroegchristelijke symboliek, die wordt geaccentueerd door het wijnmotief, dat symbool staat voor de mensheid. Collectie: GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

▼ Raamdecoratie met reliëf van Engelen, 10^e eeuw. Kerk van Nadarbazevi, Shida Kartli. Collectie: GNM-Shalva Amiranashvili State Museum of Fine Arts.

◀ Beeldje van een jonge sater uit 3e eeuw v.Chr. Brons, goud. Vani, Imeretië, Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

◀ Terracotta kruik uit eerste helft van het 6e millennium v. Chr. Arukhlo I, graf 7, Kvemo Kartli. Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

◀ Fragmenten van stèles, versierd met reliëfs waaronder druiventrossen. 6e-7e eeuw. David Garedja-kloostercomple, Klooster van Natlismtsemeli, Kachetië. Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

◀ Kristine Kron, Koningin Tamar, kopie van een fresco uit de vroege 13e eeuw in de kerk van de Geboorte van de Maagd, Betania, Kartli. Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

metallurgie – goud en brons – speelt eveneens een cruciale rol in de historie. Vanaf de bronstijd werd verfijnde en weelderige edelsmeedwerk op het grondgebied van Georgië vervaardigd. Het is bovendien in Georgië dat de mythe van het Gulden Vlies zijn oorsprong heeft: de regio was bij de Grieken gekend om zijn grote rijkdom aan goud.

Na de Grieken, die in de regio handelsposten vestigden, kruisten en confronteerden vele mogendheden elkaar op dit kleine, maar begeerde gebied in de Kaukasus. Romeinen, Perzen, Arabieren, Byzantijnen, Mongolen en Ottomanen leverden een bijdrage aan de bijzondere smeltkroes van culturen, maar lieten soms

ook een pad van vernieling achter. Georgië, een christelijke natie sinds de 4^e eeuw, worstelde om zich als land te vestigen tussen de omringende grootmachten. Het slaagde er glansrijk in tussen de 11^e en 13^e eeuw, de gouden eeuw van het verenigd Georgië, toen het land een culturele en economische bloei kende en onder het bewind van de emblematische koningin Tamar invloed won in het hele Midden-Oosten. Maar dat gouden tijdperk zou niet lang duren. Mongolen vielen in de jaren 1240 het land binnen en interne verdeeldheid tussen

prinsen berokkenden het land schade en leidden tot het uiteenvallen van het koninkrijk. Eeuwen van voortdurende aanvallen van buitenlandse mogendheden en onderlinge conflicten tussen Georgische koninkrijken en vorstendommen volgden. In 1991 werd Georgië een onafhankelijke republiek, maar delen van het land zijn vanaf 2008 na militaire operaties door Rusland bezet. Niettemin brachten ook die eeuwen interessante erfgoedsporen voort, waarvan de expo markante voorbeelden toont. ◀

▼ Gouden gesp met een tafereel van vechtende dieren, 1^e-2^e eeuw n.Chr. Goud, granaat, amber, turkoois. Gonio-schat, Khelvachauri, Adzjarië. Collectie Batumi archaeological museum.

▼ Schaal met de afbeelding van keizer Marcus Aurelius. 2^e-3^e eeuw n.Chr.. Zilver, goud. Bagineti, Mtscheta, Shida Kartli. Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

► Halsketting, 2^e-3^e eeuw n. Chr. Goud, almandien, turkoois. Armaziskhevi, graf 6, Mtscheta, Shida Kartli. Collectie GNM-Simon Janashia History Museum of Georgia.

📍 'Georgië: een verhaal van ontmoetingen', tot 18 februari 2024 in Museum Kunst & Geschiedenis, Jubelpark 10, Brussel (B), www.artandhistory.museum/nl

Opnieuw belangrijke vondsten in Turkse prehistorische heuvelsites

Archeologen die werken bij het Taş Tepeler ('stenen heuvels')-project in het zuidoosten van Turkije, niet ver van de stad Sanli Urfa, hebben opnieuw belangrijke vondsten gedaan. Op twee van de in het totaal twaalf prehistorische sites die in het kader van dit project worden onderzocht, troffen de archeologen levensgrote afbeeldingen aan van mensen en dieren aan.

Op Göbekli Tepe, de site die eind jaren tachtig van de vorige eeuw als eerste werd ontdekt en waar sindsdien een aantal enorme stenenstructuren zijn ontdekt en vele tientallen afbeeldingen van menselijke figuren en allerlei dieren, betrof het een afbeelding van een wildzwijn. Hoewel er al eerder afbeeldingen van zwijnen waren gevonden was deze afbeelding niet alleen bijzonder groot (vrijwel levensgroot), ook bleek de originele verf nog aanwezig. Het gaat daarbij om een rode verfstof die voornamelijk oker bevatte en witte en zwarte verf waarvan de samenstelling nog onduidelijk is. Hoewel er op sommige van de beelden van Göbekli Tepe al eerder pigment resten waren aangetroffen, was er nog niet eerder

▲ Göbekli Tepe in 2011. (FOTO: TEOMANCIMIT/WIKIMEDIA COMMONS)

► Het gevonden standbeeld van een man in Karahan Tepe. (FOTO: ARKEOLOJİ-HABER, X)

Tekst: Joost Vermeulen

een vrijwel volledig beschilderd exemplaar gevonden. En vanwege de enorme ouderdom - de site van Göbekli Tepe wordt gedateerd rond 9000 v.Chr. - is deze afbeelding van een zwijn een van de alleroudste gekleurde beelden in de wereld.

Op Karahan Tepe, een tiental kilometers verwijderd van Göbekli Tepe, troffen de archeologen een ruim twee meter hoog standbeeld aan van een man. Het beeld is zeer realistisch, met duidelijke gezichtsuitdrukking. Opvallend is dat de man met zijn rechterhand zijn halfgezwollen lid vasthoudt. Dit beeld toont grote gelijkenis met het beeld van de zgn. Urfa man. Dit beeld, dat al in 1993 tijdens wegwerkzaamheden in een plaatsje net buiten Sanli Urfa werd gevonden, is sindsdien te zien in het archeologisch museum in Urfa. In de directe omgeving van dit nieuwe staande beeld werd ook nog een kleinere afbeelding van een zittende figuur gevonden en afbeeldingen van gieren en magische dieren. Dit menselijke beeld is vermoedelijk nog ouder dan het zwijn van Göbekli Tepe. Over de functie van beide afbeeldingen konden de onderzoekers nog niets zeggen. ◀

(Advertenties)

Ontdek
ARCHEOLOGIE magazine

6 x per jaar
Archeologie Magazine
vanaf €19,95

abonnement.archeologieonline.nl

**VOOR EGYPTOLOGIE
IN NEDERLAND EN
VLAANDEREN**

LEZINGEN / REIZEN / CURSUSSEN

WWW.HUISVANHORUS.NL
LEDENVOORDEEL VOOR DONATEURS

HUIS VAN HORUS

► Lichtpuntjes in donkere tijden

Vlammetjes voor lange avonden

Archeon is in de winter een belevenis op zich. Het is koud en het wordt vroeg donker. In alle huizen knapperen gezellige vuurtjes. De verlichting komt van de kleine vlammetjes op kaarsen en olielampjes.

Het gebruik van kleine lichtjes deed waarschijnlijk pas met de Romeinen zijn intrede in ons land. Uit de ijzer-tijd en eerdere periodes van de prehistorie zijn geen verlichtingselementen bekend. Maar de Romeinen waren fervente en goede pottenbakkers. Ze maakten talloze kleine olielampjes die in de handpalm gedragen konden worden. In het Archeologiehuis zijn er verschillende te zien. Allemaal handzame modellen. Zo'n lampje werd voorzien van een lont en een scheut olijfolie en zorgde zo voor plezierig licht waarbij je in de avonden nog een tijdje gezellig samen kon zijn eer het bedtijd was. Uiteraard was dit een luxe. Olijfolie was een duur importproduct. Ook het alternatief, bijenwaskaarsen, was niet goedkoop en werd zelden gebruikt.

Middeleeuws licht

Na de Romeinse tijd zien we het gebruik van verlichtingsobjecten wel toenemen. Er zijn veelsoortige olielampen en kaarsenhouders teruggevonden uit de Middeleeuwen. In de collectie van Archeon hebben we diverse replica's in gebruik. Bijvoorbeeld de vroeg-middeleeuwse handgevormde olielampjes met een lontrust in het midden.

In het veertiende-eeuwse gedeelte Graven-dam hebben we veel olielampen van het model kom-op-schotel, in diverse maten. Daarbij zit de lontrust opzij. In de Middeleeuwen werd in deze lampen vooral lijn- of koolzaadolie gebruikt. In de dagelijkse praktijk van Archeon kiezen we, om praktische redenen, voor stompkaarsen.

Kaarsen golden in deze periode nog steeds als behoorlijk luxe, ze werden vooral gereserveerd voor de kerk. Er waren wel goedkope kaarsen, van schapenvet, maar die brandden niet zo mooi en roken niet erg lekker.

Een heel aandoenlijk voorwerp in onze collectie is de zogenaamde papegaaiman, een reconstructie naar een beerputvondst uit Venlo. Een grappig figuurtje van Maaslands aardewerk draagt een klein kommetje. Zou het ook een olielampje zijn geweest? Of is dit eerder een zoutschaaltje om tijdens een feestelijke maaltijd op tafel te zetten?

In de decembertijd zijn de lichtjes in Archeon niet alleen binnen, ze lopen ook rond. Aan het einde van de dag zijn er fakkel-optochten en in de kersttijd worden kleine lantaarntjes uitgedeeld om te komen zingen in de levende kerststal. ◀

🚩 Romeinse olielampjes in Archeologiehuis van Zuid-Holland.

🚩 Broeders zingen in het middeleeuws Klooster.

🚩 Papegaaimannetjes.

🚩 Romeinse olielampjes -replica- in het huis van de pottenbakker.

VIER DE WINTER IN ARCHEON

Vier de Winter in Archeon met een overdekte ijsbaan met glijden en schaatsen, de Tijd-Tovenarijshow en een wintertentoonstelling die je meeneemt naar de vroegste geschiedenis van de mensheid, het paleolithicum. In dit enorme tijdperk - van 2.3 miljoen jaar geleden tot het einde van de laatste ijstijd in ca. 10.000 v. Chr. - leven mensen in evenwicht met de natuur. In de tentoonstelling zie je echte vuistbijlen temidden van reconstructies en animaties. En kijk: deze mensen uit de oertijd putten de aarde niet uit, wij wel. Wat kunnen we van ze leren?

Tentoonstelling Het Paleolithicum - De eerste mens... ben jij de laatste? There is no Planet B. **23 december 2023 - 17 maart 2024**

In Museumpark Archeon ervaar je de oudste geschiedenis van Nederland in levenden lijve. Je wandelt vanaf de middensteentijd via de metaaltijden en de Romeinse bezetting tot in de Middeleeuwen. Onderweg ontmoet je bronsgieters, ijzertijdboeren, legionairs en Vikingen. Ze ontvangen je graag en vertellen honderduit over de tijd waarin ze leven. Bovendien kun je van alles zelf doen. Of je ziet demonstraties van vaardigheden uit die periode, van pottenbakken en weven tot koken, houtdraaien, het land bewerken of toernooien houden. Adres: Archeonlaan 1, 2408 ZB Alphen aan den Rijn; telefoon: 0172-447 744; website: www.archeon.nl. Archeon is een erkend museum; met Museumkaart gratis toegankelijk.

► **Elf eeuwen balanceren tussen nat en droog**

Holland, gemaakt land

We lezen het iedere dag in de krant, we zien het iedere avond op de televisie: het klimaat verandert en dat heeft wereldwijd gevolgen, zeker voor het laaggelegen westen van Nederland. De zeespiegel stijgt. Zout water sijpelt binnen, land dat direct achter de dijken ligt, wordt kwetsbaar voor overstromingen.

Overal worden traditionele maatregelen genomen en nieuwe bedacht: dijken worden opgehoogd en verbreed, waterkeringen gaan eerder dicht, zandeilanden worden opgespoten voor de kust, spaarbekkens voor overtollig rivierwater worden ontworpen. Het is allemaal nodig, willen we de dichtbevolkte provincies Noord- en Zuid-Holland droog en leefbaar houden. Dit proces van bewoonbaar maken en houden van dit land is niet nieuw; het is al meer dan duizend jaar aan de gang.

Stuivend zand over akkerland

Tot ongeveer het jaar 900 bewogen de bewoners van wat later 'Holland' zou heten, letterlijk mee met de invloeden van weer en wind. Ze woonden langs de kust op de hoge strandwallen, op de oeverwallen van de rivieren, en op terpen die op de kleiige kwelders waren opgeworpen. Het grootste deel van het land was overdekt met hoog- en laagveen, dat veel te nat was om er iets mee te kunnen beginnen. Veel mensen woonden er in die tijd dan ook niet tussen Vlieland en Goeree:

tussen de vijf- en tienduizend zielen, schat men. Het bestaan van die kustbewoners werd in de 10^e eeuw bedreigd door stuivend zand. Een veranderende dynamiek van de zee bracht grote hoeveelheden zand naar het strand, dat door westenwinden landinwaarts werd verplaatst. Wij danken er onze fraaie duinen aan, maar voor de kustbewoners die hier hun akkertjes en nederzettingen ieder jaar onder het zand zagen verdwijnen, was het een ramp.

Het land loopt leeg

In diezelfde 10^e eeuw waren andere boeren elders in Noord-Holland druk bezig om de onbewoonbare veenvlaktes in cultuur te brengen. Daarvoor was het nodig om het water uit de verzadigde bovenlaag van het veen te laten wegllopen. Waarschijnlijk was hier al in Friesland mee geëxperimenteerd. Vanaf de oever van een riviertje groef men parallelle sloten het veen in, waarna het water kon afstromen en de bovenlaag droog werd. Die was geschikt voor de verbouw van graan en zo ontstond nieuw akkerland. In hoog tempo maakten de bewoners en immigranten voor het eerst woonland van duizenden jaar oude wilde natuur. Hoewel 'particulier initiatief'

▲ De sporen van een vroegmiddeleeuwse boerderij komen te voorschijn bij een opgraving in de Kennerduinen bij Bloemendaal. Deze nederzetting werd al in de 7^e eeuw verlaten. Een paar eeuwen later werd het terrein met duinzand overdekt. (FOTO: HOLLANDIA ARCHEOLOGEN)

zeker een rol speelde bij wat nu de Grote Ontginning wordt genoemd, werd er ook wel degelijk gestuurd van bovenaf. De mannen die het land bestuurden – wij kennen ze als de Graven van Holland – hadden belang bij de uitbreiding van het areaal aan akkerland. Zij hadden van hun vorst, de Duitse koning, de rechten overgenomen van de opbrengst van de 'wildernis'. Hoe hoger die opbrengsten, hoe rijker en machtiger de graaf. Ook de kerk, waaraan de graven veel grond hadden geschonken, profiteerde ervan. De bevolking nam snel toe.

▼ De vorming van de 'jonge' duinen vanaf de 10e eeuw was het gevolg van klimaatverandering. De kustlijn werd oostwaarts verlegd, en oude landbouwgebieden werden onder het zand bedolven. (AFBEELDING: NILS RAAVÉ)

▼ Een ruiter kijkt vanaf de rand van het veen uit over ontgonnen land. De boerderijen staan naast de akkers, die door sloten van elkaar gescheiden zijn. Verderop grazen koeien op grond die al niet meer voor akkerbouw geschikt is. (AFBEELDING: NILS RAAVÉ)

▲ Aan de hand van haar schedel werd dit portret van een vrouw uit Geddingmore gereconstrueerd. Ze werd ongeveer 35 jaar oud. In tegenstelling tot de meeste van haar dorpsgenoten had ze al op jonge leeftijd een heel slecht gebit. (AFBEELDING: HEW MORRISON)

▲ Achter de Markermeerdijk ligt het dorpje Etersheim. De resten van een middeleeuwse voorganger liggen een paar honderd meter naar het oosten, onder het water van het Markermeer. Daar werd in 2009 een 12^e-eeuwse stenen sarcofaag naar boven gehaald. Het is een topstuk in archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum. (FOTO: ARCHEOLOGIE WEST-FRIESLAND)

DE MAKERS VAN HOLLAND 900-1300

Een vlechtwerktuig uit Alkmaar, een sarcofaag uit Barsingerhorn, een zonnwijzer uit de Abdij van Egmond, een kelkglas uit Bloemendaal; allemaal vondsten uit de periode 900-1300 toen 'De Makers van Holland' leefden. Wie waren die Makers? En hoe hebben zij de basis gelegd voor het 'Holland van nu'? Ontdek het in de nieuwe tentoonstelling 'De Makers van Holland | 900-1300' in archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum. www.huisvanhilde.nl

Hardwerkende Hollanders

Als we terugkijken op die Grote Ontginning, kunnen we ons als 21^e-eeuwers alleen maar verbazen. Wie waren die mensen, die alleen met spierkracht, schoppen, manden en schuiten, in betrekkelijk korte tijd zoveel werk verzetten? Onderzoek van 200 skeletten die zijn opgegraven in de buurt van Schagen geeft verschillende details prijs over de levende mensen die hier ooit woonden. Hier lag tussen 900 en 1200 het dorp Geddingmore, waarvan de uitgang *-more* al wijst op de 'moerasgrond' die hier ontgonnen werd. We kunnen de mensen die op het plaatselijke kerkhof werden begraven dan ook wel beschouwen als ontginners. Ze hadden voldoende te eten, zij het tamelijk eenzijdig; ondanks het vele water in de buurt aten ze weinig vis. Hun gebitten waren in orde, hun gewrichten waren vaak sterk gesleten door zwaar werk. Dat gold met name voor de vrouwen. Hun lichaamslengte en leeftijdsverwachting waren normaal voor die tijd. Hun dorp en hun graven verdwenen in de golven bij stormvloed en aan het eind van de 12^e eeuw.

De waterwolf valt aan

Dat de stormvloed die Geddingmore teisterde zo'n rampzalige uitwerking konden hebben, kwam navrant genoeg door de ontginning van het veen die in eerste instantie tot zo'n geweldig resultaat had geleid. De hoogveenkussens, meters oprijzend boven het zeeniveau, waren niet zo gevoelig voor oprukkend water. Het ontgonnen land, waarvan het maaiveld door inklinking van het veen steeds daalde, was juist buitengewoon kwetsbaar. Zeker in Noord-Holland, grenzend aan het Almere, gingen grote gebieden op die manier ten onder. Tot de grote droogmakerijprojecten in de 17^e eeuw werden opgestart, bestond Noord-Holland uit evenveel meren als uit droog land. Dat was al geen akkerland meer: door de daling van het maaiveld kwam het grondwaterpeil steeds dichterbij, totdat verder ontwateren geen zin meer had. Wat er aan land overbleef, was alleen als weiland geschikt. Maar daar deden de middeleeuwse Hollanders hun voordeel mee: ze werden veeboeren, en varen daar tot op de dag van vandaag wel bij.

Veilig (?) achter de dijken

Om niet al het met zoveel moeite ontgonnen land in het water te laten verdwijnen, was er maar één oplossing: het bouwen van dijken. Dat pakten de bewoners met evenveel inzet aan als eerder het graven van sloten. Honderden kilometers dijk werden vanaf de 12e eeuw aangelegd. Bij werkzaamheden aan de Westfriese Omringdijk, de dijken op Wieringen of de Markermeerdijk stellen archeologen steeds weer vast dat de kern uit de 12^e-14^e eeuw dateert. Daarna zijn ze steeds verzaamd, verbreed en opgehoogd, soms

uit voorzorg, soms als reactie op een kracht van het water die te groot was voor de dijk. In ieder geval beschermden de Hollandse dijken omstreeks 1300 zo'n kwart miljoen mensen. Het proces van het 'maken van Holland' is nooit af, en zal zeker de komende tijd voor grote uitdagingen zorgen. Het is goed daarbij te bedenken, dat de vroegere bewoners deze uitdagingen het hoofd boden met veel minder kennis en veel eenvoudiger technieken. Ze hebben het land van nu gemaakt én het kwetsbaar gemaakt. Daarvan profiteren wij, en daarvoor moeten wij steeds zorgen voor goed onderhoud. ◀

▼ De Stroeërdijk op Wieringen heeft allang geen waterkerende functie meer, maar beschermde in de Middeleeuwen het eiland tegen de zee. Bij opgravingen bleek dat de dijk in de 11e-12e eeuw is aangelegd. (FOTO: ARCHEOLOGIE WEST-FRIESLAND)

► Door Leo Verhart

Politieagent

Een keer heb ik als politieagent opgetreden en dat werd me niet in dank afgenomen. Niet door de dader die ik betrapte, maar door mijn werkgever, het Rijksmuseum van Oudheden (RMO). Ik had me op gevaarlijk terrein begeven.

Van steentijd naar Romeins

In 1983 vertrok Leendert Louwe Kooijmans naar de universiteit Leiden. Tot dan toe had het RMO vrijwel uitsluitend steentijdopgravingen uitgevoerd. Ik was toen nog veldtechnicus en net begonnen aan een studie prehistorie aan de universiteit. De opvolger van Leendert werd Jan Verwers die zijn sporen met veldonderzoek in de ijzertijd had verdiend. Hij was verantwoordelijk voor het grote project dat de universiteit al een aantal jaren in Oss uitvoerde. Jan Verwers was echter niet echt een gravend archeoloog. Hij was liever manager en bestuurder. Het was een rol die hij al op de universiteit vervulde en die zou hij ook bij het RMO gaan spelen, eerst als conservator en later als directeur. Hij zag zijn overstap als een mooie mogelijkheid te stoppen met veldonderzoek en Marijke Brouwer met die taak te belasten. Zij zou als conservator van de Romeinse afdeling een Romeins onderzoeksobject zoeken.

Van klein naar groot

Die steentijdopgravingen waren altijd beperkt van omvang. De opgraving Bergschenhoek besloeg nauwelijks 100 m2, terwijl een klein Romeins *castellum* als dat van Zwammerdam toch al gauw 125 bij 175 meter meet, een oppervlak van meer dan 20.000 m2. Daarop was de opgravingsdienst van het museum met één vaste kracht en één dienstweerga niet echt ingericht. Een tweede punt van zorg was dat een steentijdopgraving vaak niet meer dan enkele dozen materiaal opleverde. Dat was, afgezet tegen het schrijnende gebrek aan ruimte in de museumdepots, niet echt een probleem. Het depot van het museum zat nog steeds in het museumgebouw zelf aan het Rapenburg, maar het museum wilde de expositieruimten uitbreiden en de museumpresentatie vernieuwen. Het depot mocht dus liever niet meer groeien en er werd zelfs gekeken of het naar elders kon verhuizen. We moesten dus op zoek naar een kleinschalig opgravingsobject.

▲ Jan Verwers, als directeur van het RMO aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw. (FOTO RMO)

Zeeman

In die jaren waren er intensieve contacten met amateurarcheologen uit Alphen aan de Rijn en zo waren we op de hoogte van de uitbreidingsplannen van de firma Zeeman om een groter distributiecentrum te bouwen op een terrein met de naam De Schans. Dat lag langs de loop van de Oude Rijn, de voormalige grens van het Romeinse rijk. De amateurs hadden op het beoogde bouwterrein inmiddels Romeins materiaal gevonden en men was benieuwd wat er nog meer in de grond zat en bovenal wat de context van deze vondsten kon zijn. De gemeente verleende bijstand bij het onderzoek en in de zomer van 1988 gingen we aan de slag. Er werden op de hogere oever van de oude Rijn lange sleuven gegraven. Bij het verdiepen van het vlak kwamen grondsporen en vondsten aan het licht. Er

waren wat kuilen, palen en paalsporen, maar vooral veel greppels.

Een kennis in een camper

Door jarenlang steentijd te onderzoeken werkte je wel onder een soort kaasstolp, in een *bubble* zouden we dat nu noemen. Wat zich buiten de steentijd afspeelde ontging je, of je had er geen belangstelling voor. Zo miste ik volledig de problematiek van de metaaldetector. Ooit had ik wel eens een man op de opgraving op bezoek gehad. Hij was op de fiets. Aan de middenstang zat een schop gebonden en uit zijn tas stak een stuk metaal met een handvat waaraan een kastje hing met wat draaiknopje. De man hoorde onze enthousiaste verhalen aan van de vroegmesolithische vindplaats die we aan het opgraven waren om aan het eind de voor hem

Archeoloog Leo Verhart was 30 jaar conservator van de collectie Nederlandse prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden, beter bekend als presentator van de TELEAC-serie 'Nederland in de prehistorie'. In deze rubriek vertelt hij over wat hij heeft meegemaakt in de archeologie, wat hem raakte, fascineerde en verbaasde. In Nederland of daarbuiten en vaak over zijn grote liefde: de prehistorie.

belangrijkste vraag te stellen of we ook al metaal hadden gevonden? Een vreemdere vraag kon ik me niet voorstellen als je een steentijdvindplaats opgroef.

In Alphen werd natuurlijk wel metaal verwacht en zou een metaaldetector dus goede diensten kunnen bewijzen. We hadden er op museum echter geen en er werd de hulp ingeroepen van een kennis die wel vaker archeologen assisteerde met zijn zoekwerk. Ik kende die kennis niet, maar ja zoals al gezegd, met piepers had ik geen

tot nauwelijks contact. De kennis arriveerde per camper, want zo kon hij bij de opgraving ook overnachten zodat er continue toezicht mogelijk was.

Leeggeschepte sporen

Onze kennis liep regelmatig het terrein af op zoek naar stukken metaal en gestaag groeide onze verzameling roestige metalen brokstukken, spijkers en af en toe een stukje brons. Die vondsten werden keurig ingeboekt. Daar bleef het bij voor hem, want graven kon hij niet vanwege rugklachten of iets dergelijks.

▲ Een bronzen stripje met versiering uit een van de grondsporen. (FOTO RMO)

Dat deden wij wel en verdiepten handmatig en deels machinaal de putten en legden vlakken aan om grondsporen te lezen. Het was zwaar werk vanwege de kleiige grond. Na enige tijd was het duidelijk dat we hier te maken hadden met een Romeins, maar verder wat raadselachtig terrein. Er was een wirwar aan grondsporen, vooral greppels, kuilen en palen, waar weinig structuur in was te herkennen. In die sporen zat aardewerk en heel veel resten van bouwkramiek. We hadden verwacht in onze putten sporen van de Romeinse weg aan te treffen die onderdeel uitmaakte van de limes en over het terrein gelopen moest hebben, maar we vonden aanvankelijk niets.

Politieagent

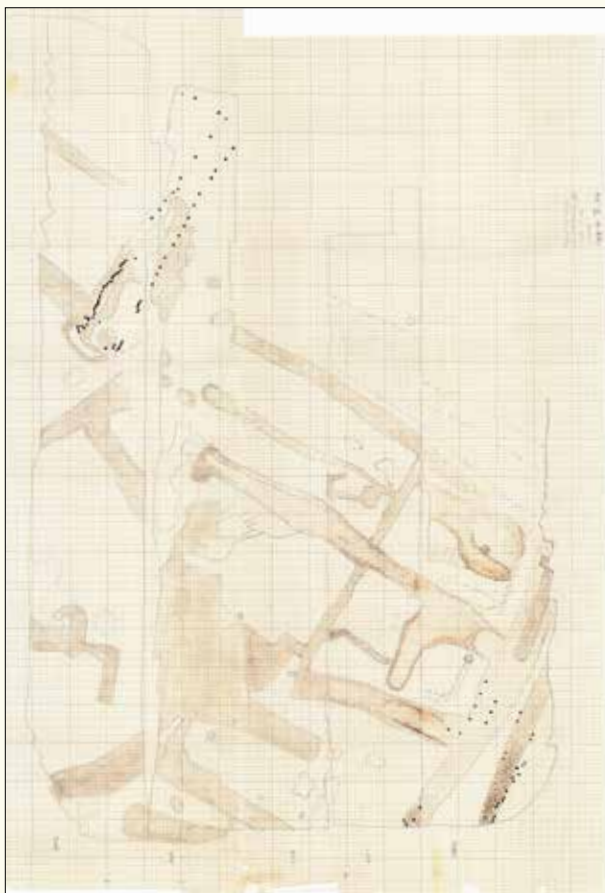
Een vervelend probleem was dat regelmatig onze opgraving werd bezocht op de momenten dat we er niet waren en steeds een deel van de grondsporen was uitgegraven. De vulling lag naast het grondspoor en die bleek meestal ook nog vondsten te bevatten, maar opvallend genoeg geen metaal meer. De vondsten konden we

nog keurig inboeken per grondspoor.

Er viel ons nog iets op. Die lege sporen traden steeds op als onze kennis met de metaaldetector elders aan de slag ging om andere archeologen te helpen. We kregen zelfs het vermoeden dat onze kennis de oorzaak was van die leeggeschepte sporen. Daar moesten we wat aan doen. We maakten een plan en bedachten het volgende. Die lege sporen waren steeds ontstaan op avond of nacht dat onze kennis aan het eind van de middag was vertrokken om elders te gaan piepen. Ik zou op de avond na zijn vertrek naar de opgraving terugkeren en de boel in de gaten houden.

Een heterdaadje

Ik woonde toen in Boskoop, vlakbij dus. In het begin van de avond keerde ik vanaf de andere kant, via een landweggetje over het spoor, terug naar het opgravingsterrein. Op de gebruikelijke toegangsweg bleef het dus rustig. Ik liep achter de stortbergen naar de opgraving. Daar zou ik de wacht houden en had een boek meegenomen om de tijd te verdrijven. Ik zou er geen letter in lezen. Ik

▲ Overzichtstekening van alle grondsporen in de putten van de opgraving bij de Schans in Alphen aan den Rijn. (TEKENING RMO)

keek namelijk eerst over de stortbergen naar de opgraving en daar zag ik een man lopen met een metaaldetector en een schop. Geconcentreerd liep hij over het vlak met een koptelefoon op, af en toe de schop in de grond zettend. Ik herkende hem direct. Het was onze eigen hulpvaardige metaaldetectoramateur. Ik liep op hem af. Door zijn koptelefoon en zijn aandacht op het opgravingsvlak merkte hij niets op, tot het moment dat hij bij wijze van spreken de schoenen aan mijn voeten zag. Hij keek op en schrok zich een hoedje.

Betrapt, begon hij zich direct met een reeks van argumenten te verontschuldigen voor zijn aanwezigheid op de opgraving en het feit dat hij sporen aan het leeghalen was. Ik zei hem dat hij direct moest vertrekken, de vondsten moest afgeven en dat wij hem hier nooit meer wilden zien. Hij vertrok. De volgende dag deed ik op het museum verslag van wat er gebeurd was en kreeg meteen de wind van voren. Ik had natuurlijk nooit in mijn eentje moeten handelen. Het was levensgevaarlijk. Wie weet had de dader in blinde paniek me iets aan kunnen doen. Terugkijkend hadden ze daar wel gelijk in.

Op zoek naar de weg

Een van de doelen van het onderzoek was om meer informatie te vergaren over de limesweg die hier toch gelopen moest hebben, althans dat was de

verwachting. We vonden echter niets. In het vlak geen grindbaan of in het profiel een dik pakket grind. We wisten toen niet zoveel van de constructie van de weg. We gingen uit van de gegevens over Romeinse wegen in het zuiden van ons land. Die hadden dikke pakketten grind en berm sloten, maar die waren er niet. Totdat we met vakantie gingen en de putten een kleine drie weken onbeheerd achterlieten. Dat kon met een gerust hart, want alle sporen waren leeggehaald en gedocumenteerd. Het was een natte zomer en menige regenbui viel op het vlak en erodeerde de buitenste laag van de profielen. Na onze terugkeer ontdekten we in de profielen ineens de weg. De regen had wat grond weggespoeld en in het profiel staken stukjes grind uit. Over een breedte van bijna 10 meter waren ze zichtbaar en in het middendeel was er van een verdichting van grind. Het moest de verploegde en verspoelde Romeinse weg wel zijn waar dus nog een soort vage schaduw van zichtbaar was. Hij liep schuin door onze putten. Inmiddels is op meer plaatsen de westelijke Romeinse limesweg onderzocht en blijkt er vaak sprake te zijn van een speciale constructie in dit natte deel van Nederland. Aan weerszijden van de weg werden palen in de grond geslagen als fundering voor het wegdek dat werd opgevuld met een laag grind en bouwpuin.

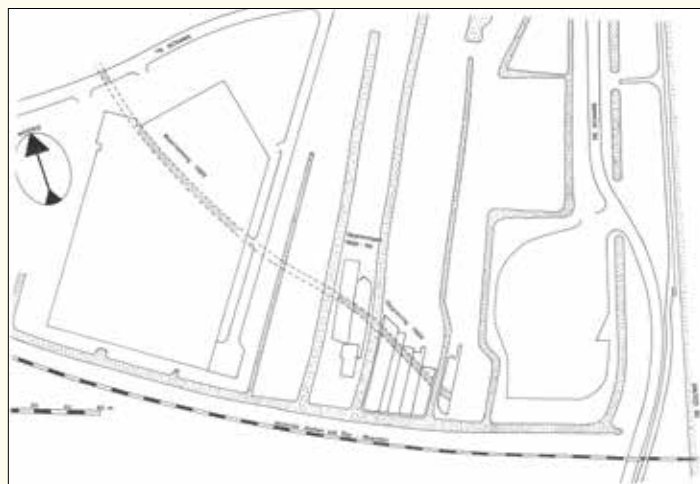

▲ De westelijke limesweg tussen Katwijk en Utrecht was veelal voorzien van een paalfundering. Dit is een opname van de weg bij Valkenburg. (FOTO JASPER DE BRUIN)

Romeins Alphen aan den Rijn

Inmiddels zijn we jaren verder. Veel nieuw onderzoek is er gedaan en ook onze opgraving van meer dan 30 jaar geleden is naast die nieuwe gegevens gelegd. Het terrein dat we onderzochten ligt tussen de castella Albaniana in Alphen aan den Rijn zelf en Nigrum Pullum dat bij Zwammerdam ligt. Al onze greppels en vondsten wijzen op de aanwezigheid van militairen

ter plaatse. De gevonden dakpannen droegen bijvoorbeeld het stempel van het Nedergermaanse leger, VEX.EX.GER. Een deel van de metaalvondsten kan als paardenbeslag worden geïnterpreteerd. De ligging van De Schans op de Rijnsoever, aan de monding van de veenrivier de Gouwe, wijst op een strategische locatie. Het zou wel eens om een militair steunpunt kunnen zijn, mogelijk een wachtpost. ◀

▲ Overzicht van het verloop van de Romeinse weg. (TEKENING RMO)

► **Standaardwerk vrij beschikbaar**

Digitale Zeilvaart Lexicon

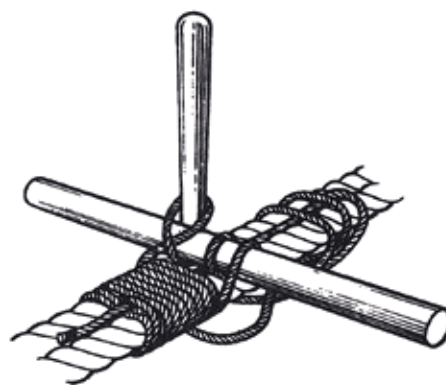
Jules Ludovicus van Beylen (1918 – 2000) is een naam die bij specialisten in maritieme geschiedenis in het algemeen en scheepvaart in het bijzonder zeker bekend voor komt.

Van Beylen was in het laatste kwart van de 20^e eeuw werkzaam bij het Nationaal Scheepvaart Museum te Antwerpen, de Marine Academie van België en het *Institut International de Culture Maritime Freiburg*. Als kenner van de historische zeilvaart heeft hij verschillende boeken geschreven over houten zeilschepen. Bekend zijn onder meer *Schepen in de Nederlanden*, *de Botter* en *de Hengst*. Daarnaast heeft hij als redacteur ook meegewerkt aan enkele naslagwerken zoals de *Maritieme Encyclopedie* (7 delen) en de *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* (4 delen). Deze laatste publicaties worden beschouwd als standaardwerken in de Nederlandse literatuur over maritieme geschiedenis.

Digitale versie

Het in 1985 van zijn hand verschenen *Zeilvaart Lexicon* behoort eveneens tot dit rijtje

van standaardwerken. Dit uitgebreide werk bevat ongeveer 7000 nautische termen met uitleg en een vertaling in het Engels, Frans en Duits. Het werk is ruim voorzien van afbeeldingen en platen. Ondanks de nood aan een goede thesaurus van scheepvaart- en scheepsbouwkundige termen is dit naslagwerk slecht bekend bij de jongere generatie onderzoekers. Vanuit het project Kennisdeling van het Maritiem Programma Nederland (2018 – 2021) van de Rijksdienst is daarom een project opgestart met als doel de informatie uit het Lexicon vrij beschikbaar te stellen aan belangstellenden. Met een klein team van scheepvaartspecialisten binnen de Rijksdienst is het analoge boek uit 1985 omgezet naar een digitale versie waarbij de informatie zo veel mogelijk als het originele boek wordt weer gegeven. Her en der zijn tekstuele verbeteringen aangebracht of afbeeldingen veranderd omdat de originele

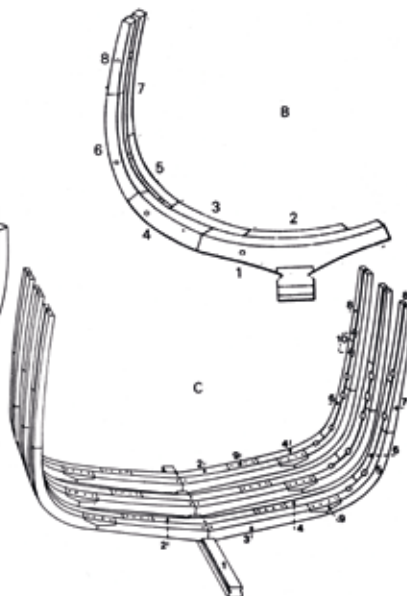
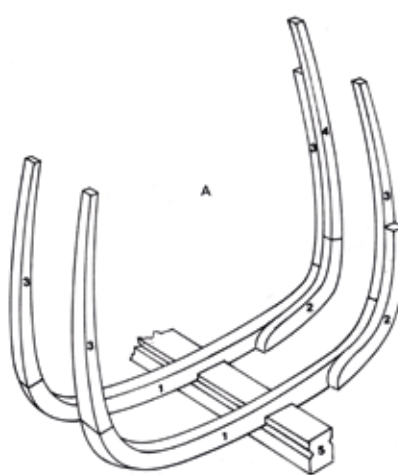
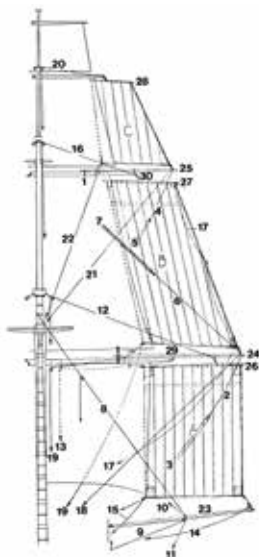

niet meer beschikbaar zijn. Met het vrij beschikbaar stellen van dit naslagwerk over de terminologie van de scheepvaart ondersteunt de Rijksdienst zowel de vrijwilligers als professionele onderzoekers die geïnteresseerd zijn in maritieme geschiedenis. ◀

i De Zeilvaart Lexicon is te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl/publicaties

▲▲▼ Voorbeelden/impressies uit het boek.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, voert onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van de minister wet- en regelgeving en erfgoedbeleid uit. Ook ontwikkelt de dienst praktisch toepasbare kennis en geeft advies over (archeologische) rijksmonumenten, landschap en roerend erfgoed. In *Archeologie Magazine* verzorgt de RCE een pagina met nieuws en achtergrondinformatie.

► Onderzoek naar impact verstedelijking op luchtwegen

Ademhalen in de stad

Eeuwenlang is verstedelijking een bepalend kenmerk geweest van de menselijke beschaving. Terwijl stedelijke gebieden zich uitbreidden en ontwikkelden, gold dat ook voor het leven van de menselijke bewoners. Het onderzoek van promovenda Maia Casna richt zich op een vaak over het hoofd gezien aspect van dit fenomeen: de impact van de Nederlandse verstedelijking op de menselijke luchtweggezondheid.

▲ Promovenda Maia Casna.

Menselijke welzijn

Hoewel verstedelijking veel vooruitgang heeft gebracht, heeft het ook een negatieve impact gehad op het menselijke welzijn. Dit is vooral zichtbaar op het gebied van ademhalingsziekten en chronische blootstelling aan luchtverontreinigende stoffen. Een goede manier om gezondheidsproblemen in het verleden aan te tonen is osteoarcheologie, de studie van menselijke skeletresten. Casna integreert informatie uit botten (zoals geslacht, leeftijd en ziekte) met culturele, sociale en economische aspecten van iemands leefomgeving. Ze gebruikt de gegevens om de aanwezigheid van luchtwegaandoeningen (voorhoofdholte-, oor- en long-

ontstekingen) te onderzoeken in stedelijke en landelijke contexten.

Geen duidelijk onderscheid

Je zou verwachten dat luchtweginfecties in steden meer voorkomen, vanwege de hogere bevolkingsdichtheid en de aanwezigheid van luchtvervuiling. Dit blijkt echter niet uit de conclusies van Casna. 'De resultaten van mijn onderzoek', legt de promovenda uit, 'lieten geen duidelijk onderscheid zien tussen stedelijke en landelijke omgevingen. Dit betekent dat de ademhalingsgezondheid van mensen evenveel onder druk stond, of ze nu woonden in een bruisende stad of in een plattelandsdorp.'

Verslechtering

Interessant genoeg was er wel een verschil te zien tussen de verschillende periodes die Casna onderzocht. 'De belangrijkste veranderingen in de gezondheid van de luchtwegen vond plaats tussen de Vroege Middeleeuwen en de Late Middeleeuwen. Toen steden in de 13e eeuw begonnen te groeien, ontwikkelde de plattelandsp productie zich tegelijkertijd om aan de stedelijke vraag te voldoen.' Het platteland veranderde langzaam in het intensieve landbouw- en veeteeltgebied dat we vandaag de dag kennen. 'Wat ik heb waargenomen op de botten van bijna 700 skeletten is een indicatie voor het verslechteren van de ademhalingsgezondheid op het platteland, beïnvloed door economische groei gestimuleerd vanuit de steden.'

plattelandsbewoners tijdens de koudste en meest regenachtige maanden meer tijd buiten doorbrachten. In de loop van de tijd nam het aantal oorontstekingen echter af, wat impliceert dat de plattelandbevolking minder tijd buitenshuis doorbracht vanwege de intensivering van de landbouw of dat zij betere manieren ontwikkelden om zich te beschermen tegen de kou.'

Veelzijdig samenspel

Met haar onderzoek wil Casna benadrukken dat verstedelijking geen op zichzelf staande gebeurtenis was, maar een voortdurend proces, met voortdurende gevolgen voor de menselijke gezondheid. 'Dit herinnert mij eraan dat de geschiedenis geen lineaire vooruitgang laat zien, maar eerder een veelzijdig samenspel van allerlei factoren, zoals leefomgeving, sociale dynamiek en economische veranderingen.'

De rol van het weer

Ook blootstelling aan de elementen kan leiden tot een toename aan ademhalingsaandoeningen. 'Het percentage oorontstekingen bleek bijvoorbeeld iets hoger te zijn in steekproeven op het platteland, mogelijk doordat

◀ Luchtvervuiling in een laat-middeleeuwse stad. Civitates Orbis Terrarum (1572), naar houtsnede Sebastian Munster (1550).

i Lees het volledige artikel op www.leidenarchaeologyblog.nl.

De Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden gaat niet alleen door voor het grootste academische centrum voor archeologie in continentaal Europa, maar is ook actief in onderzoek op vrijwel alle continenten. Hier en in komende afleveringen worden verschillende van die onderzoeksprojecten belicht.

ARCHEOLOGIE

magazine

SPECIAL

HET JAAR 1000

ONDERZOEK

Verrassingen
900-1100

TENTOONSTELLING

Topstukken bij expo Rijks-
museum van Oudheden

MEER SPOREN

Een reis langs Ottoonse
heersers en cultuur

► **Onderzoek, archeologische inventarisatie, tentoonstelling, publicaties**

**Achtergronden
en sporen van
een historisch
kantelpunt**

**SPECIAL
HET JAAR 1000**

Zoals we reeds in ons vorige nummer aankondigden, gaat het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) deze winter duizend jaar terug in de tijd met de grote overzichtstentoonstelling 'Het jaar 1000'. De expositie neemt bezoekers mee op een kleurrijke tijdreis door het midden van de Middeleeuwen. Deze periode tussen 900 en 1100 wordt gekenmerkt door ingrijpende veranderingen in landschap, bevolking, bebouwing, taal en cultuur. Daarin ontstaat een 'Nederland' dat ook nu nog herkenbaar is, met dijken om ontgonnen land, een burcht na elke rivierbocht en kerktorens aan de horizon. Het zijn ook de eeuwen waarin op grote schaal oosterse en westerse kennis worden uitgewisseld. In deze special wordt de schijnwerper gericht op onderzoek, archeologische inventarisatie, publicaties en achtergronden van deze tentoonstelling. Voorts wordt nader ingegaan op meer sporen die vandaag de dag nog herinneren aan dit historische kantelpunt en op de bakermat en uitstralingen van de Ottoonse renaissance.

Foto Specialcover:

Aanbidding door Driekoningen. Pagina uit Evangelarium, Bernulphuscodex, Reichenau 1040-1050. (COLLECTIE EN FOTO: MUSEUM CATHARIJNECONVENT UTRECHT, ABM H3_F 16V)

De verrassingen van *Het jaar 1000*

Het bereiken van het jaar 1000 was een belangrijk moment in de christelijke tijdrekening. Dan zou het 'duizendjarig koninkrijk' van Christus op aarde ophouden en het einde der tijden aanbreken - met een eeuwig paradijs in het vooruitzicht. De verwachtingen waren hooggespannen, zowel 'door god gezonden' machthebbers als 'ketterse' predikers speelden handig in op de ondergangsstemming en natuurverschijnselen zoals komeetverschijningen en zonsverduisteringen werden als tekens aan de hemel beschouwd. Maar uiteindelijk gebeurde er natuurlijk niets.

Gelukkelijk maar, want daarom kan het Rijksmuseum van Oudheden deze winter in een grote overzichtstentoonstelling laten zien wat voor een rijke, interessante en markante periode de 10^e en 11^e eeuw waren, in Nederland en internationaal. In deze eeuwen veranderde het gebied dat nu door de Nederlandse grenzen wordt omvat ingrijpend qua landschap, taal, bewoning, bebouwing en

cultuur. Daardoor wordt het herkenbaar als iets wat we nu typisch Nederlands vinden: afgewaterd laagland met een kerktoeren aan de horizon, bedijkt en ontgonnen, waar wilde natuur en grote dieren schaars zijn en dat continu wordt doorkruist door mensen te voet, te paard en per schip. Niet alleen waren mensen duizend jaar geleden mobieler dan we meestal denken, ze bleken ook een grotere wereld te hebben

Tekst: dr Annemarieke Willemsen, conservator collectie Middeleeuwen van het Rijksmuseum van Oudheden, initiator van het onderzoek 'Het jaar 1000', samensteller van de tentoonstelling en auteur van de gelijknamige publicatie; overige foto's: RMO

dan waar we hen vaak op inschatten. Dorpen, burchten en kloosters maakten deel uit van grote netwerken, waarin veel meer dan goederen circuleerde: geld, kennis, luxe, relieken, verhalen over verre streken. En de gebieden van wat nu Nederland is behoorden tot nog grotere netwerken, met van palts naar palts reizende bisschoppen en keizers, connecties met Rome en Byzantium, en een *influx* aan Arabische kennis en Noordzeecultuur. Het was hier best goed toeven, duizend jaar geleden.

Onderzoek naar de 10^e en 11^e eeuw

De tentoonstelling is gebaseerd op een driejarig onderzoeksproject (vanaf 2021) vanuit het RMO, dat werd gesteund door het Mondriaan Fonds en het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome. Geconstateerd was dat de 10^e en 11^e eeuw een groot zwart gat in de Nederlandse geschiedenis en archeologie waren, deels omdat een overzicht ontbrak van wat er over die periode bekend was. Daarom is allereerst een inventarisatie gemaakt van wat er uit de 10^e en 11^e eeuw bewaard is gebleven, in musea, schatkamers, bibliotheken en nog bestaande gebouwen, maar vooral uit opgravingen. Dit onderzoek werd samen met tientallen provinciale en gemeentelijke archeologische diensten en depots uitgevoerd, om het

▲ Nederlands landschap in 'Het jaar 1000'. Still uit een van de AV-projecties op de tentoonstellingswanden in het RMO.
(© SHOSHO)

De tentoonstelling laat zien dat 10e-11e eeuw een rijke, interessante en markante periode was

jaar 1000 in heel Nederland 'aan de man te brengen'. De inventarisatie bleek maar voor klein deel op grond van literatuur te kunnen worden gemaakt, al zijn honderden rapporten en artikelen over structuren uit de 10^e of 11^e eeuw bekeken. Daarom reisden de onderzoekers van het project heel Nederland en aangrenzende regio's van België en Duitsland af, om vondsten te traceren, structuren te bekijken en met lokale opgravende instanties, musea, verzamelaars en amateurs te overleggen. Daarnaast werd gekeken naar losse vondsten uit deze tijd die in de context van metaaldetectie door het *Portable Antiquities of the Netherlands*-programma (PAN) zijn gedocumenteerd en zich veelal in privé-collecties bevinden.

Potten, huizen, schepen

Resultaten van het onderzoek liggen allereerst in het bij elkaar brengen en met elkaar vergelijken van vondsten uit de periode 900-1100 in heel Nederland. Daarbij kwamen vanzelfsprekend typerende voorwerpen in beeld die we overal tegenkwamen. Die waren vaak ruim gedateerd, maar preciezer (met 14C of dendrochronologie) gedateerde vondstcomplexen vormden een richtsnoer voor vergelijkbare objecten. Bestudering in context van bijvoorbeeld de vroegste fasen van grootschalige aardewerkproductie in Brunssum-Schinveld, Andenne, ►►

▲ Openingszaal van de tentoonstelling 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden.

▲ Zaal met archeologische vondsten van de tentoonstelling 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden.

► Zeeuwse vondsten: origineel document met scherven aardewerk van strand Dornburg, Zeeland, 1921. Erfgoed Zeeland, Middelburg. Collectie Provincie Zeeland, 546-2. (FOTO: CORAL PRESS)

▼ De schatvondst van Hoogwoud, oorhangers en goudstrips. Goud, 1000-1050, gevonden in Hoogwoud (NH). © Collectie: Particuliere bruikleengever, PAN-00127513, 00127519, 00127520, 00127521, 00127526, 00127535. (FOTO: AWF, FLEUR SCHINNING)

HET JAAR 1000

ONDERZOEK EN TENTOONSTELLING

Paffrath en Pingsdorf door Maurice Janssen leverde een belangrijke herdatering op van dit aardewerk, dat dus niet na maar naast de kogelpotten is gebruikt.

Ottoonse huisplattegronden werden traditioneel in twee types verdeeld: rechthoekig en bootvormig (met gebogen wanden), die ofwel chronologisch, ofwel cultureel van elkaar verschilden. De recente publicaties van goed gedateerde huizen (zoals in Someren en Oegstgeest) leren dat de beide types naast elkaar hebben bestaan en dat er ook 'boothuizen' waren met rechthoekige bijgebouwen - en andersom. De huizen stonden in groepjes bij elkaar en vormden dorpen, die met andere dorpen verbonden waren, wat een correctie is van het traditionele beeld van de 'zelfvoorzienende hoeve'.

Het scheepshout dat uit deze periode bewaard is, met het Utrechts schip (in het Centraal Museum Utrecht) als boegbeeld, behoort tot schepen van diverse types, ongeveer half-half platbodems voor rivierverkeer van mensen, vee, steen en hout en opengebogen boomstammen met huidplancken die als handelsschip fungeerden. Het hout was echter bijna altijd hergebruikt, in kadebeschoeiingen, waterputten, constructies en zelfs grafkisten. Het laat daarom ook zien hoeveel schepen er zijn ontmanteld en dus hoe groot de omloop was.

Goud, brons, hout

Tijdens de onderzoeksperiode werden de goudschat van Hoogwoud en een gouden

ring in Drenthe gevonden. In het kielzog van die spectaculaire schatvondsten kwamen vergelijkbare objecten onder de aandacht die eveneens met metaaldetectoren gevonden waren en geregistreerd in PAN. Zo kwam een karakteristieke 'goudhorizont' in beeld voor de 10^e en 11^e eeuw, met herkenbare details van met name de versiering met filigraan (draden van goudbolletjes) van gouden sieraden. Op grond hiervan konden ook weer andere objecten scherper worden gedateerd. Een grote gemene deler van alle vondstcomplexen uit de 10^e en 11^e eeuw in heel het huidige Nederland (en ook daarbuiten) zijn de laatste types fibula's - waarmee een einde komt aan een kledingtraditie van zeker 2000 jaar - en heel veel bronzen beslagstukjes van paardentuig, stijgbeugels en ruitersporen, versierd met gestileerde dierenkoppen en vlechtwerk. Dat is bijna bij elke provincie in de tentoonstelling te zien. Grote concentraties ervan zijn bekend uit Domburg en Schouwen, aan weerszijden van de Schelde, maar ook uit het Rivierenland en uit Twente. De grote hoeveelheden geven aan dat hier veel ruiters te paard zijn geweest en elkaar hebben ontmoet, bijvoorbeeld op markten. De versiering met leeuwen en andere wilde dieren lijkt te refereren aan een cultuur rondom jagen en stoer doen. Naast de typerende vondstgroepen voor deze periode kwamen uit het onderzoek natuurlijk prachtige eenlingen naar boven, die enthousiast naar voren werden geschoven

door opgravers en depotbeheerders. Daarbij waren met name bijzondere 'dagelijkse' voorwerpen van organisch materiaal: een wollen mouw uit Middelburg, een leren schoen met gouddraad uit Vlaarding, een Zuid-Hollands laddertje, een stuk van een houten bed uit Groningen. Hoewel we begonnen waren zonder een overzicht van de vondsten en in het begin iedereen zei dat 'er niet zoveel was', eindigden we na drie jaar natuurlijk met te veel archeologische vondsten uit heel Nederland, waaruit we een representatief en verrassend verhaal hebben gedestilleerd, en met zelfs na heel veel 'nee, helaas' nog vijftig bruikleengevers. En er gaat echt nog het een en ander opduiken.

Deze grootscheepse archeologische inventarisatie geleid door Raphaël Rijntjes heeft een encyclopedie opgeleverd (in het tentoonstellingsboek) en een nieuwe kaart. Naast alles wat is opgegraven is ook nog al het bovengronds bewaarde uit deze periode op een rijtje gezet: kunstobjecten in kerkelijke schatkamers en museumcollecties in Nederland en ver daarbuiten en handschriften

▲ Miniaturen uit het Evangelarium van Egmond, perkament, 860-1000, uit Reims en Gent. Op de linkerpagina de afbeelding van graaf en gravin Dirk II en Hildegard, terwijl ze dit boek aanbieden aan de abdij van Egmond rond 975. Collectie: KB, de nationale bibliotheek, Den Haag, KW 76 F1.

▲ Schrijvende evangelist en woordpaneel in evangelarium uit Mainz, vóór 1011. Collectie: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KW 135 F 10, f 47v-48r. (FOTO: CORAL PRESS)

◀ Ladder uit een waterput. Essenhout 986-1020, gevonden in een waterput in polder Honderdland, Maasdijk 2007. (COLLECTIE EN FOTO: ARCHEOLOGIEHUIS ZUID-HOLLAND, 14618)

▼ Gouden ring met steen, gevonden in Drenthe, 850-1000. (COLLECTIE EN FOTO: DRENTS MUSEUM, ASSEN, 2023-II-1)

HET JAAR 1000

ONDERZOEK EN TENTOONSTELLING

in bibliotheken (waarvan er 13 in de tentoonstelling te zien zijn). Studenten zochten naar schriftelijke bronnen, inventariseerden specifieke groepen objecten uit deze periode uit het buitenland, en schreven hun eerste museumteksten. Het onderzoek werd en wordt niet alleen verspreid door de tentoonstelling en de publicaties (en podcastst) erbij, maar zeker ook via social media en wetenschappelijke congressen, zoals 'The Year 1000 in Rome' op het KNIR in 2021 en het vierde Dorestad-congres 'Dorestad and Everything After' in het RMO eind januari 2024.

De tentoonstelling voor het voetlicht

'Het jaar 1000' in het RMO begint met een film om bezoekers in de sfeer te brengen. Daarin zijn beelden aaneengeschakeld van natuurgebieden in het huidige Nederland - slikken, duinen, veen, bossen, beken - die een goed beeld geven van het landschap in de 10e en 11e eeuw, doorsneden met nog bestaande gebouwen uit die periode - Utrecht, Nijmegen, Hogebeintum, Maas-tricht - en glimpjes van voorwerpen in de tentoonstelling. Ook zijn er dagelijkse scènes te zien met de tijdsgidsen van het preHistorisch dorp Eindhoven in en om een gereconstrueerd 10e-eeuws huis aldaar. En er klinken korte duizend jaar oude citaten te horen in vijf talen van toen en muziek uit de

▲ Schatkamer, zaal in de tentoonstelling 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden. (FOTO: CORAL PRESS)

▶ Vikinghoorn, runderhoorn met zilver-loodbeslag, 900-1000, Scandinavië. Deze Viking-drinkhoorn is voorzien van zilverbeslag en later gebruikt als houder voor relieken. Er zitten drie minuscule fragmentjes bot in van de apostelen Andreas, Thomas en Judas Thaddeus. Die relieken komen uit Rome. (COLLECTIE EN FOTO: SCHATKAMER VAN DE ONZE-LIEVE-VROUWEBASILIEK, MAASTRICHT, INV.NR. F 2008-IV-63)

▼ Reconstructie van 10e-eeuws huis met tijdsgidsen in het preHistorisch dorp Eindhoven. (FOTO: A. WILLEMSSEN)

periode rond 1000. Alle beelden, waarvan veel met een drone gefilmd, zijn speciaal voor de tentoonstelling gemaakt.

De tentoonstelling is opgezet als een reis, met op de achtergrond een impressie van het landschap met sporadisch (bewegende) dieren en mensen. Die reis begint met voorwerpen zoals de 'Vikingleliekhoorn' die zelf afstanden hebben afgelegd in ruimte en tijd en daarmee een hele wereld in zich hebben. Te zien is hoe mensen duizend jaar geleden het land bewerkt en bewoond hebben, en hoe ze het via waterwegen doorkruisten. Er is aandacht voor het geld van deze tijd, waarop portretten van de toenmalige machthebbers - keizers, bisschoppen, graven - te zien zijn en ook gebouwen, zoals de oudste afbeeldingen van de Leidse burcht, de abdij van Rijnsburg en een basiliek in Maastricht. Te zien en te horen zijn de drie talen van het 10e-eeuwse Nederland, waaruit in de

loop van de 11e eeuw één dominante taal omhoog komt, het Oudnederlands. Daarna lopen bezoekers langs objecten uit heel Nederland, gerangschikt naar de toenmalige provincies, van zuid naar noord oftewel van Luik en Toxandrië tot Frisia en Groningen. Halverwege de tentoonstelling is een schatkamer ingericht met reliekhouders, religieuze boeken en grafkisten in een soort crypte, waar goud en edelstenen in spiegelruiten worden gereflecteerd. Daarna kom je op de palts (paleisburcht) van Nijmegen, favoriete verblijfplaats van het 'powerkoppel' keizerin Theophanu en keizer Otto II, waar fragmenten van de paltskapel gecombineerd zijn met afbeeldingen van de keizerlijke familie - waaronder een ivoor uit Milaan - en een interactieve game, die jonge bezoekers (ook die in rolstoelen) in staat stelt al sluiwend, rennend, springend en duikend de palts ongezien binnen te komen en oog in oog te staan met het keizersechtpaar. Theophanu, die was geboren in Constantinopel, vormt een brug naar het Byzantijnse

◀ Het borstkruis van Sint-Servaas. Hout, goud, zilver, ivoor, email en edelstenen; 1025-1050, gemaakt in Trier. Het is door keizer Hendrik III geschonken aan de basiliek, waarschijnlijk bij de wijding in 1039. Het draagbare, kruisvormige doosje bevat een splinter van het kruis van Christus en het originele borstkruisje van Servaas uit zijn graf, plus relieken. (COLLECTIE EN FOTO: SCHATKAMER VAN DE SINT-SERVAASBASILIEK, MAASTRICHT, SSS0935)

▲ Astrolabium, messing, Valencia (Spanje), 1086. Een astrolabium is een instrument waarmee je aan de hand van de sterrenhemel de tijd kunt bepalen. Maar je kunt er ook ingewikkelde berekeningen mee uitvoeren. Het astrolabium is in de 11^e eeuw vanuit de Arabische wereld via al-Andalus in Noord-Europa geïntroduceerd. Dit is een van de oudste gesigeneerde en gedateerde astrolabia. Er zijn negen schijven voor verschillende breedtegraden, met onder andere de plaatsnamen Aden, Mekka, Cairo, Kairouan, Bagdad, Damascus, Sicilië, Samarkand, Granada, Cordoba en Toledo. (COLLECTIE EN FOTO: HESSISCHES LANDESMUSEUM, KASSEL, DUITSLAND, APK A 38)

► Griffioen met bloem en tulp, mozaïek uit Constantinopel, omgeving Aya Sophia, 11^e eeuw. (COLLECTIE EN FOTO: RMO, PB 164)

◀ Loden amulet met keizer Otto II en keizerin Theophanu, 971-982/983. (COLLECTIE EN FOTO: NATIONAAL MUSEUM VAN FINLAND, HELSINKI, H7933:2)

rijk, waar de tentoonstelling langzaam begint 'uit te zoomen', via Rome, de ultieme bestemming van die tijd, naar de rest van de wereld met allerlei andere rijken in de 10^e en 11^e eeuw, ook te zien op wereldkaarten vanuit verschillende gezichtspunten. Die sluiten mooi aan bij de zaal 'Gedachtewereld', waar boeken met planten, sterrenbeelden, gevechtstactieken, muziek, wiskunde en magie samen met schaakstukken, een 'eenhoornhoorn' en een astrolabium laten zien hoe mensen duizend jaar geleden reisden in hun hoofd. Om je heen zie je hoe de schrijvers en lezers van die tijd in boeken aantekeningen en grappige schetsjes maakten. Vooral het zeldzame gedateerde astrolabium verbindt veel werelden: gebaseerd op geografische, sterrenkundige en mathematische kennis uit de Arabische en Griekse wereld, vervaardigd in islamitisch Spanje, onderwerp van traktaten van onder andere Sylvester II, wiskundige en paus in het jaar 1000.

Tenslotte eindigt de reis onder de sterrenhemel van 31 december 999 en indrukwekkende voortekens aan de hemel van het naderende 'einde der tijden' in het jaar 1000. Gelukkig overleven de vele bezoekers van de tentoonstelling - zo'n duizend per dag - tot nu toe allemaal het millenniummoment. ◀

'Het jaar 1000' t/m 17 maart 2024 in het Rijksmuseum van Oudheden, www.rmo.nl/het-jaar-1000. Bij de tentoonstelling schreef Annemariëke Willemsen het boek 'Het Jaar 1000' (€24,95). Ook is er een vierdelige podcastserie en zijn er o.a. lezingen, rondleidingen en een middeleeuws schaaktoernooi op **zondag 18 februari 2024**.

INFO

► Hedendaagse sporen in de bisschopsstad

Een wandeling door Utrecht rond het jaar 1000

Utrecht was het centrum van Nederland, (ook al) duizend jaar geleden. De bisschopsstad was het hoofdkwartier van de bisschop van Utrecht, het hoogste gezag in het gebied dat later Nederland werd. Voor wie een dagje wil rondkijken in de periode rond het jaar 1000, volgt hier een wandeling door het midden van de Middeleeuwen in het midden van Nederland.

1 **Beginpunt: Utrecht, Domplein 9, Paleis Lofen**

Het Domplein is het hart van middeleeuws Utrecht. Hier stond in de 10e en 11e eeuw de Sint-Maartenskerk, nu de Domkerk met de Domtoren, ooit gesticht door Willibrordus en in 1023 significant verbouwd door bisschop Adelbold. In deze basiliek stond de bisschopszetel (*cathedra*). Naast de kerk stonden twee paltsen, versterkte paleizen, één van de bisschop

en één van de keizer. Ze waren via een galerij met de Domkerk verbonden. Paleis Lofen (Domplein 9) is sinds 2022 te bezoeken als deel van 'DomUnder'. De bogen, zuilen en kapitelen hier (en in de feestkelder van Bar Walden) zijn uit het begin van de 11e eeuw en je mag ze gewoon even aanraken. Laat je niet afleiden door het verhaal over de Utrechtse stadsrechten; je staat hier op de begane grond van het kasteel waar de keizer van het

Heilige Roomse Rijk heeft geslapen!

Route: via Domstraat en Korte Jansstraat naar het Janskerkhof

2 **Sint-Janskerk, Janskerkhof 26**

Van de diverse middeleeuwse kerken in Utrecht is aan de buitenzijde van de Janskerk nog het meeste oppervlak uit de 11^e eeuw te bekijken. Het schip en het dwarsschip (*transept*) zijn gebouwd van tufsteen en nog origineel. De zuid-

gevel van het transept, aan de kant van de Dom, heeft bovendien nog de oorspronkelijke ingang met een grote ronde boog. De gevel van het transept aan de andere kant is bij de laatste grote restauratie expres overgeslagen. Hier kun je goed zien wat 1000 jaar in het centrum van Utrecht met een gebouw doet.

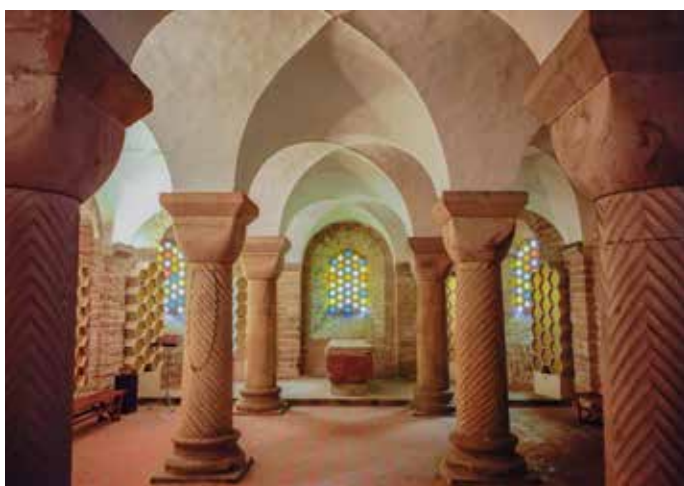
Route: via de Drift en langs de Kromme Nieuwegracht naar de Pietersbrug en daar de Pieterstraat in

▲ 11^e-eeuwse zuilen en bogen in Paleis Lofen.
(FOTO: R. RIJNTJES, RMO)

▲ Noordmuur van de Sint-Janskerk.
(FOTO: R. RIJNTJES, RMO)

▲ Crypte van de Pieterskerk met de sarcofaag van Bernold. (FOTO: R. RIJNTJES, RMO)

▲ Ansfriduscodex in Museum Catharijneconvent.

3 Crypte Pieterskerk, Pieterskerkhof 5

De Pieterskerk, gesticht in 1040 en al ingewijd in 1048, heeft een van de mooiste 11^e-eeuwse cryptes van Nederland. Het gewelf rust op dikke zuilen met gedraaide cannelures (geulen) en typische dobbelsteenvormige kapitelen. Eronder staat nog altijd de tombe van Bernold, meer dan 25 jaar bisschop van Utrecht en daar overleden op 19 juli 1054. Hij is later heilig verklaard en wordt afgebeeld met een Romaanse kerk met twee torens in zijn handen. In 1656 is de stenen grafkist plechtig geopend en

zijn er enkele persoonlijke bezittingen van de heilige bisschop uitgehaald, die nu te zien zijn in het Catharijneconvent.

Route: via Achter Sint Pieter, op de Pausdam de Trans op en linksaf naar de Korte Nieuwstraat

4 Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38

De bisschopsring van Bernold en de kleine kelk en pateen die in zijn graf waren meegegeven, zijn te zien in de Utrechtzaal van Museum Catharijneconvent, een van de mooiste middeleeuwse collecties van Nederland.

Naast de Bernulphuscodex, die is geschonken door bisschop Bernold, bewaart het museum ook de Ansfriduscodex, die aan de Utrechtse Domkerk is geschonken door (eerst) ridder en (later) bisschop Ansfrid. Hij was aan de macht van 994 tot 1010, dus ook in het jaar 1000 zelf. Hij stichtte met zijn vrouw Hereswint de adellijke damesabdij in Thorn en stierf zelf in zijn klooster op de Hohorst. Na zijn dood werd hij toch over de Rijn naar Utrecht teruggebracht en in de Dom begraven. Volgens de traditie is het aan het geestelijke gezag van Ansfrid te danken dat Utrecht in 1007 door de Vikingen is gespaard.

Route: Lange Nieuwstraat uit tot aan het Nicolaaskerkhof

5 Utrechts schip, in Centraal Museum, Agnietenstraat 1

Sinds 1936 huisvest een speciaal hiervoor gebouwde kelder het best bewaarde schip van Nederland van rond 1000. Het is bijna 18 meter lang en 4 meter breed. Er is een kijkplateau aan een van de korte kanten en je kunt langs het schip wandelen. Het welriekende scheepswrak is van een typisch rivier-

schip uit deze tijd, met als basis een uit elkaar gebogen boomstam, waar tegenaan de huiden van planken zijn gezet. Het hout is met jaarlingenonderzoek gedateerd tussen 997 en 1027.

> bij het verlaten van het museum sta je voor de Nicolaaskerk, waaraan kort na 1100 is begonnen. Een mooie plek om na te denken over Sint-Nicolaas, beter bekend als Sinterklaas, patroonheilige van schippers en natuurlijk kinderen. Hij is een van de populairste heiligen rond 1000 en zijn cultus hebben we vooral te danken aan keizerin Theophanu, die haar voorliefde voor deze Sint meebracht uit Turkije. Van alle erfenissen van het jaar 1000 is Sinterklaas misschien wel de bekendste. ◀

MEER ARCHITECTUUR VAN ROND 1000 IN NEDERLAND

Veel van de grote basilieken, en sommige van de kleinere kerken, bevatten nog gedeeltes uit de 10^e en 11^e eeuw. Goede voorbeelden zijn de westbouw van de Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht, de binnenkant van de Amelberga in Susteren en de crypte van de Lebuinuskkerk in Deventer. Ook de Oude Kerk in Oosterbeek is een aantrekkelijk duizendjarig reisdoel, met in de omgeving mooie oude bossen. Van de keizerpalts in Nijmegen op het Valkhof is de Sint-Nicolaaskapel nog over. Als je van daaruit naar beneden loopt, zie je naast de Veerpoorttrappen de grote 'Waal Painting' met het levensverhaal van Theophanu, die in 2021 door Studio Hartebeest is gemaakt.

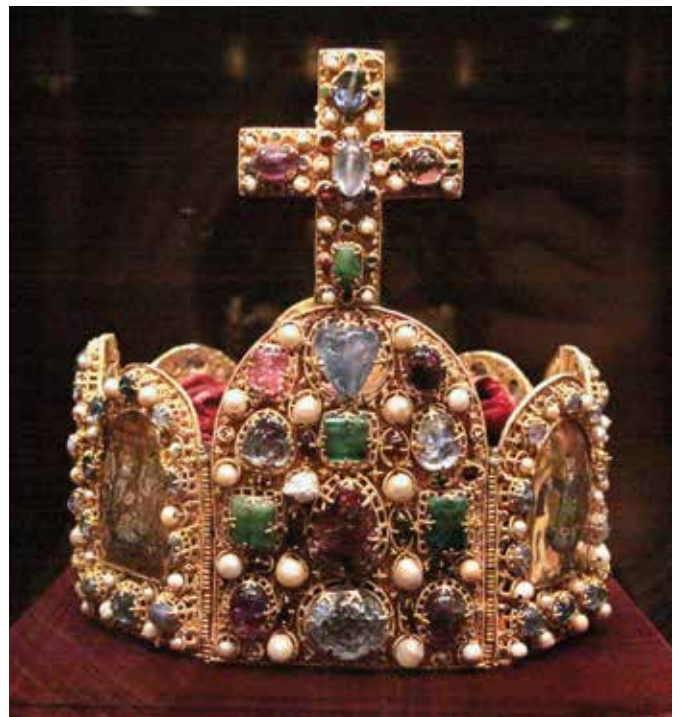
▲ Utrechts schip in de kelder van het Centraal Museum. (FOTO: CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT, ROBERT OOSTERBROEK)

► **Impressie van de dynastie, plaatsen en culturen rond het jaar 1000**

Een reis door de Ottoonse wereld

In de periode rond de millenniumwisseling werden onze streken geregeerd door bisschoppen, maar de uiteindelijke macht berustte bij de keizer van het Heilige Roomse Rijk, waarvan het Nederland van toen het noordwestelijke puntje vormde. In het Duitse Rijnland bevond zich het centrum van de macht. Om het grote rijk te besturen moesten de keizers veel reizen, waarbij zij verbleven op paltsen, versterkte paleizen. Hier een impressie van wat vandaag de dag nog herinnert aan deze bestuurders, plaatsen en culturen uit die tijd.

Het Heilige Roomse Rijk was geen staat in de moderne betekenis van het woord, maar een bestuurlijk en politiek verband van grondgebieden in wereldlijke en kerkelijke hand die direct of indirect onderworpen waren aan de soevereiniteit van de Rooms-Duitse keizer of koning, lange tijd op basis van plaatselijk geldend leenrecht. 'Rooms' betekent in dit verband zowel 'romeins' (het zou een voortzetting zijn van het West-Romeinse Rijk) als 'gelegitimeerd door het hoogste kerkelijke gezag in Rome'. Het woord 'Heilig' werd daar in de 12e eeuw aan toegevoegd om aan te geven dat de keizerlijke waardigheid direct van God, via zalving door het hoofd van de kerk als bemiddelaar, aan de keizer zou zijn overgedragen. Het rijk omvatte in die tijd vooral gebieden in en

rond Centraal-Europa, grofweg delen van de huidige landen Nederland, België, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Italië.

De Ottonen

Otto I, de Grote geldt als de stamvader van de Ottonen, een dynastie van koningen en keizers die vooral rond het jaar 1000 heersten. Hij werd als telg van een Saksische adellijke familie geboren in 912, een periode waarin Europa na de dood van Karel de Grote in 814 een van de grootste crises in zijn historie beleefde. Heersers wisselden elkaar snel af en machtige adellijke families voerden onder elkaar bloedige oorlogen. De grootste bedreiging kwam echter van buiten. Vanuit het noorden vielen de Noormannen bij tijd en wijle op stevige wijze binnen. Tegelijkertijd overrompelden de Hongaren gebieden in Midden-Europa. De Saracenen vormden een voortdurende bedreiging voor Zuid-Frankrijk, Italië en het Byzantijnse rijk. In die roerige periode dus kwam hij ter wereld als zoon van Hendrik de Vogelaar, die hertog van Saksen en koning van Duitsland was. Otto huwde in 929 de Engelse prinses Editha van Wessex en volgde in 936 zijn vader op als koning van de Duitsers en hertog van Saksen. Hij regelde dat zijn kroning gehouden werd in Aken, de voormalige hoofdstad van Karel de Grote. Daar werd hij op 7 augustus van dat jaar door de priester van de Duitse kerk tot koning gekroond in de Aula Regia van de Akense koningspalts. De eerste helft van Otto's regeerperiode werd gekenmerkt door een overlevingsstrijd. Zo brachten Slavische opstanden de heerschappij ten oosten van de Elbe en Saale voortdurend in gevaar. Ze bedreigden de

◀ Ivoren plaat met afbeelding van Otto de Grote als stichter van de Magdeburgse dom. (FOTO: THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK)

▶ Brief van keizer Otto I uit oktober/november 968 aan de Saksische aristocraten, waarin hij de stichting aankondigt van het aartsbisdom Magdeburg. Zie ook de markante 'signum manus' van Otto I links onderaan. (COLLECTIE EN FOTO: LANDESARCHIV SACHSEN-ANHALT, MAGDEBURG, REP. U 1, TIT. I, NR. 31)

◀ en ▶ De keizerskroon van het Heilige Roomse Rijk in de Schatkamer van de Weense Hofburg. Het onderste deel daarvan dateert vermoedelijk uit 965/967. Het kruis en de beugel uit de vroeg-11e eeuw. Over het ontstaan en de symbolische betekenis van de kroon is nog veel discussie onder experts.

▼ Kaart van het Heilige Roomse Rijk ten tijde van de Ottonen en Salische heersers. (KAART: WIKIPEDIA)

▲ Huwelijksorkonde van Otto II en Theophanu, 14 april 972. (COLLECTIE EN FOTO: NIEDERSÄCHSISCHES STAATSARCHIV 6 URK. 11)

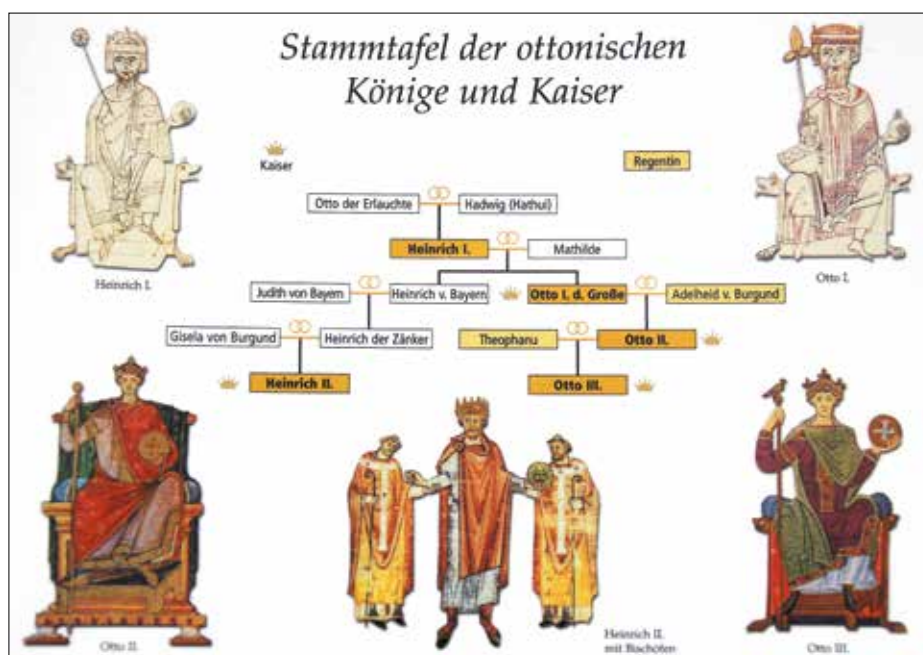
► Het graf van de Engelse prinses Editha, Otto's eerste officiële vrouw, in de Magdeburgse dom.

► Het graf van Otto de Grote in de Magdeburgse dom.

verbindingswegen en de handel in het oostelijk deel van Saksen. Ook dreigde er gevaar van de zijde van West-Frankische koningen. Bovendien was het intern evenzeer allesbehalve rustig. Telgen van de Saksische en Frankische adellijke families kwamen tegen Otto in opstand, maar hij wist deze opstanden te bedwingen. Intussen bezocht hij ook nog Italië, om daar in 951 met Adelheid van Bourgondië, koningin van Italië, te huwen (Editha was in 946 overleden en in Magdeburg ten grave gedragen). Toen hij in 955 tevens een inval van de Hongaren met succes pareerde en tegelijkertijd de met de Hongaren verbonden Slaven wist terug te slaan, kwam er een omwenteling. Zijn heerschappij werd

intern en extern erkend en leidde tot een algemene opleving, die mede in de kunst en cultuur tot uitdrukking kwam (zie hierna). In 960 benoemde Otto I zijn jonge zoon Otto tot medekoning. Twee jaar later werd Otto I in Rome, wederom naar voorbeeld van Karel de Grote, door de paus gekroond tot keizer van wat later het Heilige Roomse Rijk zou heten. Zijn zoon Otto II, eind 955 geboren uit het tweede huwelijk van Otto I met Adelheid van Italië, huwde in 972 met de toen 12-jarige Byzantijnse prinses Theophanu, hetgeen neerkwam op een vorm van erkenning van het Ottoonse keizerrijk door Byzantium. Dat huwelijk werd vastgelegd in de zogenaamde, fraai vormgegeven 'Huwelijksorkonde van

► Stamboom van de Ottoonse koningen en keizers. Infokaart in de Domschatzkammer Aken.

► De graftombe van keizerin Theophanu in de kloosterkerk van St. Pantaleon in Keulen.

▲ Christus kroont keizer Otto II en keizerin Theophanu. (FOTO: MUSÉE CLUNY, PARIJS)

► Portret van keizer Otto II. Afbeelding uit Registrum Gregorii, ca. 985. (COLLECTIE EN FOTO: STADSBIJLIOTHEEK TRIER)

► Maiestas Domini met OTTO IMPERATOR, ivoren tafel uit ca. 983. Hierop is de keizerlijke familie afgebeeld die eer bewijst aan de zegenende Christus. Linksonder zit geknielt Otto II, rechts Theophanu die haar zoontje Otto III naar voren houdt. Waarschijnlijk heeft Theophanu deze tafel heeft laten maken in 983, na het overlijden van haar man, om de kroning van haar jonge zoon als nieuwe koning van het Heilige Roomse Rijk te vieren. (COLLECTIE EN FOTO: CIVICHE RACCOLTE D'ARTE APPLICATA, CASTELLO SFORZESCO, MILAAN, INV. A 15)

keizerin Theophanu', de schriftelijke vastlegging van de inkomsten en opbrengsten waar de toekomstige keizerin recht op kreeg. Bovendien benadrukten de beide Otto's daarin uitdrukkelijk tegenover de Byzantijnse keizer dat zij de enige rechtmatige opvolgers van de Romeinse keizers waren. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren, waaronder een zoon van een tweeling in 980 die drie jaar later als Otto III werd verkozen.

Otto de Grote heeft het jonge paar Otto II en Theophanu echter maar kort kunnen meemaken, want hij sloot in 973 voorgoed zijn ogen in Memleben. Zijn stoffelijke resten werden, samen met die van zijn eerste vrouw Editha van Wessex, bijgezet in de

Dom van Magdenburg die ze samen hadden gesticht. Otto II, die inmiddels ook hertog der Saksen, medekoning van Duitsland en Italië en medekeizer was geworden, volgde hem op en werd ook op Eerste Kerstdag van dat jaar te Rome opnieuw gekroond tot keizer. Meteen werd hij, net als zijn vader, geconfronteerd met interne opstanden, conflicten en veldslagen in en rond zijn rijk.

Nadat al deze verwickelingen vanuit zijn perspectief tot een redelijk goed einde waren gebracht voelde Otto II zich geroepen om vooral in Italië, waar na het overlijden van zijn vader hier en daar een anarchie was ontstaan, orde op zaken te herstellen. Met wisselende successen: de erkenning van zijn gezag over vorstendommen, veroveringen van steden, maar ook nederlagen. In Verona liet hij op een rijksdag in mei 983 zijn driejarige jonge zoon Otto III als koning van Duitsland en Italië tot Duits koning bevestigen. Hij leed echter aan malaria en overleed op 7 december 983 in Rome - nog geen 30 jaar oud. Otto II werd begraven in het atrium van Sint-Pietersbasiliek. Toen deze kerk werd herbouwd werden zijn resten overgebracht naar de crypte, waar zijn graf nog steeds is te zien.

De driejarige Otto III werd door een deel van de deelnemers aan de hofdag meegevoerd om in de traditionele kroningsstad van de Ottonen, in Aken de koningswijding te ontvangen. Daar werd hij op Eerste Kerstdag 983 tot koning gekroond. Tijdens zijn minderjarigheid nam zijn moeder Theophanu het regentschap voor haar rekening. Theophanu overleed echter in 991 in Nijmegen en werd daarna in het klooster van St. Pantaleon in

▲ Opening van het graf van Karel de Grote door keizer Otto III. Schilderij van Wilhelm von Kaulbach (1805-1874), München 1859. Collectie Centre Charlemagne, Aken.

▲ Het graf van Otto III in de koorhal van de Dom van Aken (FOTO: WIKIPEDIA)

▲ Ottonse kroon in de schatkamer van de Dom te Essen. Lange tijd werd aangenomen dat deze kroon de kinderkroon van Otto III was, maar nieuw onderzoek geeft ook aanwijzingen voor een datering uit 1100. (FOTO: WIKIPEDIA)

► Twee pagina's uit het Evangelium van Otto III. De keizer op zijn troon is omgeven door rijksvorsten en bisschoppen. Op de linkerpagina brengen Slavia, Germania, Gallia en Roma -dames die de vier delen van zijn rijk symboliseren - hem hulde. Miniaturschilderkunst uit de Reichenauer School, ca. 1000 n. Chr. (COLLECTIE EN FOTO: BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK MÜNCHEN)

Keulen begraven. Vervolgens was zijn grootmoeder Adelheid van Italië tot bij zijn meerderjarigheid in 994 regent. Zij werd daarin ondersteund door de abdis Mathilde van Quedlinburg. Op 21 mei 996 werd Otto III in Rome door zijn neef en vroegere hofkapelaan paus Gregorius V tot keizer gekroond. Keizer Otto III maakte van Rome de administratieve hoofdstad van zijn rijk. Bovendien riep hij de ingewikkelde Romeinse gewoonten en Byzantijnse hofceremonies weer tot leven. Tijdens zijn tijd in Italië probeerden de keizer en de paus de kerk te hervormen. Tussen 998 en 1000 ondernam Otto III ook verschillende pelgrimstochten. Dit alles was onderdeel van zijn campagne om zich verder aan zowel het Romeinse Rijk als de Kerk te verbinden. Net als zijn grootvader wilde Otto III eveneens zijn rol als opvolger van Karel de Grote benadrukken. In 1000 opende hij Karels tombe in Aken. Twee jaar later stierf Otto III op 21-jarige leeftijd aan koorts, zonder nakomelingen. Zijn graf bevindt zich sindsdien in de Dom van Aken (vanaf 1414 in de koorhal). Zijn achterneef, hertog Hendrik van Beieren,

wilde Otto bijstaan in het onderdrukken van een opstand in Italië. Maar voordat Hendrik in 1002 in Italië aankwam was keizer Otto overleden. Na het verslaan van een aantal andere rechthebbenden op de troon, werd Hendrik II op 9 juli 1002 gekroond tot koning van Duitsland en op 15 mei 1004 tot koning van Italië. Op 14 februari 1014 kroonde de paus Hendrik tot keizer van het Heilige Roomse Rijk in de Sint-Pietersbasiliek te Rome. Keizer Hendrik II stierf in 1024 als laatste van de Saksische Ottonen zonder opvolgers. Daarmee kwam een einde aan de Ottonse dynastie. In datzelfde jaar werd Koenraad II verkozen tot koning van Duitsland en vanaf 1027 keizer van het Heilige Roomse Rijk. Koenraad was de eerste keizer uit de Salische dynastie, ook wel bekend als de Frankische dynastie, doordat de leden daarvan afkomstig waren van het geslacht der Widonen uit het hertogdom Franken. Ze waren ook hertog van Franken. Deze dynastie bracht in de Hoge Middeleeuwen vier koningen van Duitsland en keizers van het Heilige Roomse Rijk voort in de honderd jaar tussen 1024-1125.

Ottoonse renaissance

De heerschappij van Otto I kreeg medio 10^e eeuw steeds meer erkenning in zijn Rijk en daarbuiten en mede door deze consolidatie kwam er tevens meer ruimte en inspiratie voor een algemene opleving van kunst en cultuur. Daarbij ontstond een nieuwe cultuur, waarin antiek erfgoed, Karolingische traditie en volksgebruiken met elkaar werden verbonden. De architectuur kreeg eveneens nieuwe accenten, die zich onder meer in een voor die tijd weelderige klooster- en kerkenbouw met dobbelsteen- en Korintische kapitelen manifesteerde. Deze opleving, ook wel als de Ottoonse renaissance aangeduid, kenmerkt de overgang van de Vroege naar de Hoge Middeleeuwen. Ze kwam tot bloei vooral tijdens de regeerperioden van de drie Otto's en Hendrik II. Het begon met het huwelijk van Otto de Grote met Adelheid in 951, waardoor de koninkrijken Italië en Duitsland in een staat verenigd werden en het Westen dichterbij het Byzantijnse Rijk en Constantinopel kwam. Er werd nieuw leven geblazen in kathedraal en in de productie van geïllustreerde handschriften uit enkele elitaire scriptoria, zoals de Abdij van Quedlinburg, die door Otto I de Grote werd opgericht. Het keizerlijke hof werd het centrum van het religieuze en spirituele leven, dat werd geleid door het voorbeeld van de vrouwen uit de keizerlijke familie. Met het huwelijk van Otto II en de Byzantijnse prinses Theophanu werden niet alleen de politieke banden, maar ook de culturele banden met het Byzantijnse Rijk aangetrokken. De Ottoonse kunst was een hofkunst, gemaakt om het heilige en imperialistische geslacht te legitimeren door de gelegde

verbinding met Constantijn, Justinianus I en Karel de Grote. In deze sfeer versmolten de gemaakte meesterwerken de tradities, waarop de Ottoonse kunst was gebaseerd, vooral uit de late oudheid, de Karolingische renaissance en Byzantium. Zo kwam in Trier door toedoen van aartsbisschop Egbert de edelsmeedkunst tot grote bloei, waarbij met name de emailbewerking een hoog niveau bereikte. Belangrijke kunstwerken uit de zogenaamde Egbert-werkplaatsen zijn het Egbertschrijn in de schatkamer van de Dom van Trier, het Otto-Mathilde-kruis in de Domschatkamer van Essen en het borstkruis van Sint-Servaas in de schatkamer van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht, met talrijke andere kunstschatten thans te bewonderen in de RMO-tentoonstelling. Sommige Ottoonse kloosters werden direct door de keizer en de bisschoppen gesponsord. Hier werden een aantal schitterende

▲ Wijwatervat van ivoor, (verguld) zilver, brons en edelstenen, West-Duitsland/Lotharingen circa 1000 (hengsel 1863). Collectie Domschatzkammer Aken.

▲ Het Egbertschrijn, ook wel genoemd het Draagaltaar van St. Andreas, Trier 977-993. Collectie Domschatzkammer Trier. (FOTO: WIKIPEDIA)

◀ Het Otto-Mathilde-kruis uit 973 in de Domschatkamer van Essen. (FOTO: WIKIPEDIA)

◀ Crypte in de palts van Memleben. Hier ergens zou zich nog het hart van Otto de Grote bevinden.

middeleeuwse geïllustreerde handschriften, de belangrijkste kunstvorm van de tijd, vervaardigd. Het beroemdste Ottoonse scriptorium maakte deel uit van de Abdij van Reichenau, een eiland in het Bodensee: vrijwel geen andere werken hebben het imago van de Ottoonse kunst zo gevormd als de miniaturen die daar ontstonden. Een van de belangrijkste werken uit Reichenau was de Codex Egberti, met verhalende miniaturen uit het leven van Christus, de eerste cyclus van dit type, in een mix van stijlen, waaronder de Karolingische renaissance en sporen van Byzantijnse invloeden. Ook de Bernulphuscodex op de tentoonstelling is in Reichenau vervaardigd. De architectuur van de periode was ook vernieuwend en is een voorloper van de latere Romaanse bouwstijl. De Rijksappel werd een symbool van koninklijke macht en de keizers van het Heilige Roomse Rijk werden conform de Byzantijnse mode weergegeven als gekroond door Christus.

Meer sporen

Maar er zijn nog veel meer sporen van de Ottoonse dynastie & renaissance vandaag de dag te zien in binnen- en buitenland. De tentoonstelling 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden en het gelijknamige boek van deze expo geven een interessant overzicht van plaatsen en van de kunstvoorwerpen en manuscripten die in Nederlandse collecties en in het buitenland bewaard worden. Maar ook van de Nederlandse archeologische vondsten uit deze periode, waarvan de expo vrijwel alle belangrijke exemplaren

toont. Ter afronding volgt hier een impressie van enkele andere markante sporen in Duitsland en Nederland.

Wat Duitsland betreft valt allereerst het oog op de deelstaat Saksen-Anhalt waar zo'n zeventigtal kerken, kloosters en burchten op enigerlei wijze herinneren aan de Ottonen. Zo gold het plaatsje Memleben ten tijde van Otto als een van de belangrijkste oorden: Otto's vader Hendrik I de Vogelaar en Otto de Grote zijn hier overleden. Hier stond toen een machtige palts, waarvan recent de eerste sporen zijn gevonden. Verder naar het noorden ligt de stad Quedlinburg, ook wel aangeduid als de wieg van het Ottoonse rijk. Otto's vader Hendrik I liet hier bovenop een heuvel een burcht bouwen, waaromheen zich de stad ontwikkelde. In de kapel van die burcht werd het lichaam van Hendrik bijgezet. Ten tijde van de Ottonen bleef Quedlinburg een van de belangrijkste paltsen van het rijk. Otto de Grote stichtte samen met zijn moeder Mathilde op de burchtheuvel een nonnenklooster (voor adellijke dames), dat tot 1803 als zodanig fungeerde. De burchtkapel van Hendrik I werd omstreeks 936 tot kloosterkerk omgebouwd. In 1021 werd door keizer Hendrik II een grotere kerk ingewijd. In 929 koos Otto de Grote de nederzetting Magdeburg uit als huwelijksgift aan zijn bruid Editha. Direct na de troonsbestijging in 936 gaf hij de opdracht daar een palts te bouwen. Tegelijk bracht hij met de oprichting van het Mauritiusklooster in het jaar 937 de kerkelijke rangverhoging van Magdeburg op gang. Na daar ook nog een eerste kerk te hebben laten bouwen, waarin het lichaam van koningin

▲ St. Maria im Kapitol, Keulen, de zogenaamde Bildertür, een 11e-eeuwse deur van eiken balken met reliëfs en lijsten van notenboomhout waarop tafereelen uit het leven van Christus zijn afgebeeld.

◀ Het Mathildekruis, een processiekruis uit de Schatkamer van de Dom in Essen, dat onder de Essener abdis Theophanu (gestorven in 1058) werd vervaardigd voor de abdis Mathilde, die in emaille op het langere deel van het kruis staat afgebeeld. (FOTO: WIKIPEDIA)

◀ Interieur van de St.-Servatiuskerk te Quedlinburg.

▶ De Sint-Amelbergabasiliek in Susteren.

▶ De 11e-eeuwse St. Nicolaaskapel in Nijmegen, restant van de keizerlijke palts waar keizerin Theophanu in 991 overleed.

▲ De Dom van Aken, de Evangeliepreekstoel uit 1002-1014, waarin Hendrik II waardevolle stenen en andere voorwerpen liet inwerken.

► De Amelbergaschrijn uit de schatkamer van de Sint-Amelbergabasiliek van Susteren in de RMO-tentoonstelling 'Het jaar 1000'. Amelberga is de lokale heilige van Susteren die daar al sinds de 7e eeuw wordt vereerd. Haar beenderen werden in de 10e eeuw in dit houten schrijn geplaatst, dat in de 11e eeuw met de zilveren platen (met scènes uit het leven van Maria) werd bekleed. Rechtsonder een draagbaar reliekschrijntje (980-1050) uit Huy (B), uit de collectie van het Museum Kunst & Geschiedenis te Brussel.

Editha in 946 werd bijgezet, vaardigde hij in 955 het bevel uit tot de bouw van een nog indrukwekkender nieuwe kerk op die plaats. In 967 verhef hij deze kerk tot domkerk bij de oprichting van het bisdom Magdeburg. De stad werd in 1945 bijna volledig platgebombardeerd, maar nagenoeg overeind bleef de domkerk, waarin zich de graven van Editha en van Otto de Grote zelf bevinden. Uit de Ottoonse tijd dateren ook delen van de kloosterkerk Onze-Lieve-Vrouw, de St.-Sebastiaanskerk en de St.-Petrikerk. Van de palts zelf is tot dusver nog weinig teruggevonden. In het Rijnland wordt allereerst de aandacht getrokken naar Essen, waar rond 845 een abdij als woon- en onderwijsinstelling voor de dochters en weduwen van de hogere Saksische adel in het centrum van de huidige

HET JAAR 1000

OTTOONSE HEERSERS EN CULTUUR

stad werd opgericht. In 971 nam Mathilde II, de kleindochter van keizer Otto I, de leiding van de abdij over. Ze regeerde meer dan 40 jaar en verrijkte de schatkamer van de abdij met een indrukwekkende hoeveelheid edelsmeedwerk, waaronder een aantal processiekruisen, een kroon en een zwaard. Rond 1050 liet abdis Theophanu, kleindochter van Otto II, het oostelijke deel van de abdij van Essen bouwen. De crypte bevat de graven van Mathilde II en abdis Theophanu.

In Keulen zijn het vooral de twaalf Romaanse kerken waarvan onderdelen nog aan de Ottoonse tijd herinneren. Zo zijn in de Sankt Maria im Kapitol nog bijna vijf meter hoge houten deuren met prachtig houtsnijwerk uit 1060 bewaard gebleven, alsmede een crypte waarin ook fundamente van een vroegere kerk te zien zijn. We noemden al eerder de St. Pantaleonkerk met daarin de (moderne) marmeren sarcofaag van Theophanu, de vrouw van Otto II. In haar opdracht werden ook de kloostergangen en het westwerk van de kerk gebouwd. Grote delen van het kerkinterieur worden momenteel gerenoveerd en zijn niet te bezoeken, met uitzondering van de sarcofaag.

De koningspalts van Aken werd in opdracht van Karel de Grote gebouwd, hoewel het werk ook na zijn dood in 814 doorging. De belangrijkste gebouwen van de palts, de Aula Regia en de Paltskapel, zijn in verbouwde vorm bewaard. De Aula Regia vormt de kern van het middeleeuwse stadhuis. De

oorspronkelijke hofkapel is opgenomen in de Dom van Aken. Daarin bevindt zich ook nog de troon van Karel, waarop Otto I in 936 werd gekroond als eerste van de dertig heersers van het Heilige Roomse Rijk die daar ook tot 1531 gekroond werden. In de Dom is eveneens het graf van Otto III ondergebracht, alsmede de Evangeliënpreekstoel uit 1002-1014, waarin Hendrik II waardevolle stenen en voorwerpen als schaaftukken liet inwerken. Wat Nederland betreft valt het allereerst op dat er zich in de periode 900-1000 vooral langs de Maas in Limburg veel kerken en kloosters hebben bevonden. Ook nu zijn er

▲ Deze maquette in de St. Nicolaaskapel geeft een goede indruk hoe de keizerlijke palts er in de Ottoonse tijd uitgezien moet hebben. Op de voorgrond links de kapel.

▲ De Oude Kerk van Oosterbeek, een van de weinige kerken in Nederland waarvan het schip (van tufsteen gebouwd, eenbeukig en rechthoekig) uit de 10e eeuw dateert.

► Interieur van de St. Nicolaaskapel te Nijmegen. Het octogoon met acht hoekpijlers biedt net als de hofkapel in de Dom van Aken zicht op twee verdiepingen.

nog sporen van te zien. In Maastricht in de twee welbekende prachtige kerken met schatkamers van de Onze-Lieve-Vrouwe-basiliek (onderste deel van de westbouw dateert rond 1000) en de Sint-Servaasbasiliek (de drie crypten dateren uit de 10^e-11^e-eeuw en het schip grotendeels uit de 11^e eeuw). De toren van de Laurentiuskerk in Voerendaal is in de 11^e eeuw gebouwd. Ook de onderruimte van de westbouw in de abdijkerk van Thorn stamt uit die eeuw. De Sint-Amelbergabasiliek in Susteren is halverwege die eeuw als onderdeel van een abdij gebouwd in laat-Ottoonse bouwstijl op de plaats van een ouder zaalkerkje. In de schatkamer worden onder meer Byzantijnse zilveren platen, een Evangeliarium en een reliekschrijn uit die periode bewaard. Verder noordwaarts zijn er in Nijmegen nog resten te bewonderen van de keizerlijke palts waar keizerin Theophanu in 991 overleed. De fraaie 11^e-eeuwse St. Nicolaaskapel maakte hiervan deel uit. Het octogoon met acht hoekpijlers biedt net als de hofkapel in de Dom van Aken zicht op twee verdiepingen. Een in de kapel opgestelde maquette geeft een goede indruk van de palts in de 12e eeuw. Het eveneens in Gelderland gelegen plaatsje Oosterbeek is een pittoreske Oude Kerk rijk, een van de weinige kerken in Nederland waarvan het schip (van tufsteen gebouwd en eenbeukig en rechthoekig) uit de 10^e eeuw dateert. Ook het rivierlandschap in de omgeving ziet er op het eerste oog uit alsof de tijd minstens een millennium heeft stilgestaan. Voor nog meer hoogtepunten op een reis langs Ottoonse sporen in Nederland zorgt zeker de stad Utrecht, maar van deze kers op de taart viel al in het voorgaande van deze special te genieten. ◀

GERAADPLEEGDE BRONNEN ONDER MEER:

- Alfried Wiczorek & Hans-Martin Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000, Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Band 1; Band 2; Katalog. Stuttgart 2000.
- Matthias Puhle (red.), *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa*, Band I: Essays; Band II: Katalog. Mainz 2001.
- *The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. Manchester 2001.
- Annemariëke Willemsen, *Het jaar 1000. Nederland in het midden van de Middeleeuwen*. Leiden, 2023.
- Wikipedia.

REIS ROME EN POMPEÏ

Sinds het ontstaan van Historizon organiseren we ieder jaar wel weer een reis naar Rome. De accenten zijn elk jaar anders maar de stad met al die monumenten en lange geschiedenis blijft fascineren.

Met Hadelinde Brugge de stad verkennen is een feest. Ook dit jaar bezoeken we weer culturele hoogtenpunten als het Vaticaan en het Forum Romanum met onder andere het Colosseum en wandelen we over de Via Appia. Door de reserveringen voor groepen omzeilen we lange wachtrijen en kunnen meestal zo doorlopen.

De reis vindt komend jaar plaats van 18 t/m 23 maart 2024.

HISTORIZON

Historizon organiseert reizen, dagtochten en lezingen met historische onderwerpen. Bezoeken aan boeiende locaties met uitleg van deskundigen.

Kijk voor deze reis en andere programma's op:
www.historizon.nl

Of vraag de brochure aan
Tel +31 88 6360200

Historizon
Postbus 3
3900 AA Veenendaal
info@historizon.nl

MUSEUM HOGÉ WOERD

Een unieke, historische ervaring bovenop UNESCO Werelderfgoed

www.museumhogewoerd.nl | Hoge Woerdplein 1, 3454 PB, Utrecht | dinsdag t/m zondag van 10.00 - 17.00 uur geopend

► Tentoonstelling 'De oudheid in kleur' in Gallo-Romeins Museum

Een gekleurd verhaal

▲ Beeld van Venus met nog duidelijke verfsporen in het haar en de huid. Soms bleven restanten van de originele verf tot in onze tijd bewaard.

Eigenlijk weten we het wel: de beelden uit de oudheid die we bijna altijd in een maagdelijk witte kleur aantreffen, waren oorspronkelijk gekleurd. Fel gekleurd. Maar als we op een tentoonstelling in Tongeren eindelijk gekleurde versies tegenkomen, is het toch wennen. Een verhelderende tentoonstelling over de oudheid in kleur doet de bezoeker af en toe slikken. Maar tegelijkertijd is ze intrigerend mooi.

Het is allemaal het werk van Ulrike Koch-Brinkmann en haar man Vinzenz Brinkmann. Zij is archeoloog en maakte haar proefschrift over oud-Griekse schilderkunst. Hij is eveneens archeoloog, met een proefschrift over de betekenis van frontons op een tempel in Delphi. Samen doen ze al tientallen jaren onderzoek naar de kleur van klassieke beelden en maken ze daarvan gekleurde replica's. Die reizen de wereld rond; in 2006 stonden ze in het Allard Pierson te Amsterdam en afgelopen winter nog in het Metropolitan van New York. Nu prijkt een enigszins gewijzigde versie van hun tentoonstelling in het Gallo-Romeins Museum van Tongeren.

Weg met de gekleurde Middeleeuwen

'Het is vreemd dat in onze gedachten klassieke beelden maagdelijk wit

zijn', vertelt Vinzenz Brinkmann. 'Want eigenlijk hebben wetenschappers altijd geweten dat de beelden in wezen gekleurd waren. Al tijdens de Renaissance, toen men opnieuw oog kreeg voor de klassieke oudheid, werd dat af en toe beschreven. Vanaf 1748 vond men in Pompeii zoveel gekleurde beelden dat in publicaties voortdurend ernaar werd verwezen. Maar sinds ongeveer 1900 is dat idee helemaal gekanteld. Bezoek je een museum, of kijk je naar een film of tv-serie over de oudheid, dan worden de beelden bijna steevast wit of beige getoond. Ook in stripverhalen gebeurt dat, tot bij Asterix toe. Gedeeltelijk grijpen we met die foute kijk terug naar de Renaissance. Toen vonden ze het om esthetische redenen mooier om het pure materiaal van antieke beelden – vaak was dat wit marmer – te tonen. Tegelijkertijd school er een ideologische gedachte achter. Tijdens de Renaissance wilde men zich afzetten

tegen wat men zag als het dogmatische denken van de Middeleeuwen. Denk maar aan Galileï en Copernicus die zich tegen het traditionele wereldbeeld verzetten, en daardoor problemen met de kerkelijke overheid kregen. De Renaissancemens wou weg van dat 'verstarde' denken, en als vanzelf keerde hij zich ook tegen de gekleurde beelden uit de Middeleeuwen die als het symbool daarvan werden gezien. Voortaan moesten klassieke beelden wit, of op zijn minst zonder kleur, zijn. Vaak zat daar na zoveel eeuwen toch al niet veel kleur meer op aangezien de verfstoffen, die van natuurlijke materialen waren gemaakt, grotendeels waren vergaan. De laatste pigmenten werden tijdens de Renaissance hardnekkig verwijderd. Het leverde een erfenis op waar wij nog steeds mee kampen.'

Hard genoeg en zacht genoeg

Het is bevreemdend om deze tentoonstelling, met

een antieke wereld vol kleur, te bezoeken. Het vraagt een mentale inspanning om de witte beelden zoals wij die kennen, in ons brein te wissen en gekleurde versies tot ons te laten doordringen. Dat is verrassend, boeiend, mooi, daar niet van, maar soms kijk je verstoord op. Niet iedereen is tuk op de felle tinten, net zoals niet iedereen enthousiast is over de grote effen kleurvlakken. Het traditionele verhaal van smaken en kleuren, weet u wel.

'Antieke beelden vol kleur, ze vallen buiten ons verwachtingspatroon', geeft Ulrike Koch-Brinkmann toe. 'Maar de waarheid heeft haar rechten. We kennen de gekleurde beelden uit bijvoorbeeld Pompeii en daarnaast hebben we veel onderzoek gedaan. Op menig wit beeld vind je hier en daar nog verfresten, soms met het blote oog en anders ontdek je ze met een microscoop, infraroodfotografie of röntgenstralen. Zo weten we zeker dat beelden inderdaad beschilderd waren. Zulke analyses vulden we aan met

▲ Origineel (links) en twee reconstructies van het hoofd van een Romeins standbeeld van een godin (Rome, Italië, 140-192 n.Chr.). Origineel © The British Museum, Londen; reconstructies © Liebieghaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main. Op het hoofd van het origineel zijn nog veel verfstreken te zien: op de huid (roze), bij de ogen (zwart) en op het haar (geel). De onderzoekers van het museum veronderstellen dat het de Romeinse liefdesgodin Venus of de oorlogsgodin Minerva voorstelt. Vinzenz en Ulrike Brinkmann vermoeden dat het gaat om de Griekse godin Hera. Aangezien de Romeinen haar vaak voorstelden met een diadeem, voegden zij op de tweede reconstructie (uiterst rechts) een vergulde diadeem met sierstenen toe. Dat de godin een hoofddeksel droeg, weten we omdat de beeldhouwer en schilder de kruin van het hoofd onafgewerkt lieten. (FOTO: GALLO-ROMEINS MUSEUM)

▲ De originele sarcopaag van een vriend van Alexander de Grote, de hellenistische koning Abdalonymos van Sidon (Libanon, ca. 320 v.Chr.). Op deze originele witte versie is een wriemende collectie strijdende figuren te zien, waaraan nauwelijks een knoop valt vast te knopen.

informatie van beschilderde vazen waarop de kleur wel nog bewaard bleef. Ook hebben we Griekse en Latijnse teksten over de toenmalige kunst uitgeplozen. Zo kwamen we geleidelijk tot onze inzichten. Die hebben we weergegeven in onze gekleurde replica's, of liever gekleurde reconstructies, van een reeks oude beelden.'

Tonen uw reconstructies een natuurgetrouw resultaat? Zag de oude verf op marmer er hetzelfde uit als de verf op kopieën in gips? Ulrike Koch-Brinkmann: 'Marmer is een schitterend materiaal. Hard genoeg om duurzame beelden te maken, zacht genoeg om te bewerken. En als het glad gepolijst is, dringt verf

er nauwelijks door maar blijft er mooi opliggen. Een grondlaag was meestal niet nodig. Wij moesten in onze reconstructies wel een grondlaag van olie over onze beelden strijken, zodat ze net als marmer op verf reageren. Het resultaat is goed vergelijkbaar.' Stemt uw verf overeen met wat in de oudheid

werd gebruikt? Vinzenz Brinkmann: 'Tot dertig jaar geleden was de kennis over antieke verf bijna onbestaande. Restauraties die tot dan toe plaatsvonden, gebeurden met moderne verfsoorten. Maar inmiddels is ook op dat vlak het onderzoek een heel eind opgeschoten. Archeologen konden bijvoorbeeld een Romeins verfatelier uit Pompeii opgraven en onderzoeken (op de tentoonstelling te zien, *HCI*). Zo weten we nu behoorlijk goed hoe antieke verf werd gemaakt en kennen we er de samenstelling van. In hoofdzaak bestond die uit een combinatie van mineralen en planten.'

▼ Reconstructie van de reliëfversiering op de sarcopaag van een vriend van Alexander de Grote, de hellenistische koning Abdalonymos van Sidon (Libanon, ca. 320 v.Chr.). Reconstructie van kunststof, marmerstucco en authentieke verfstoffen uit 2006 © Liebieghaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main. De reconstructie is gebaseerd op de zichtbare verfsporen en de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Gekleurd komt het reliëf tot leven: op dit fragment zie je een veldslag tussen naakte Griekse krijgers en soldaten in oosterse kleren. De ruiter stelt waarschijnlijk Abdalonymos voor. (FOTO: GALLO-ROMEINS MUSEUM)

Het rode haar van Keizer Augustus

Toch blijven de reconstructies niet meer dan mogelijke interpretaties van hoe het zou kunnen zijn geweest. 100 % zekerheid heeft men zelden. Daarom worden van sommige beelden

▲ Origineel en reconstructie van het beeld van keizer Augustus. Gekleurd wordt de keizer ineens een stuk menselijker. En we leren dat Augustus rood haar bezat.

▲ Origineel en reconstructie van bronzen beelden van bokkers gevonden op de Quirinaalheuvel van Rome. Het beeld stelt vermoedelijk Amykos voor, de zoon van Poseidon, die tijdens een bokswedstrijd was verslagen door Polydeukes, de zoon van Zeus. Op het gezicht van de verslagen bokser ontdekken we bloed in zijn oor en op zijn neus.

twee of zelfs drie mogelijke gekleurde versies getoond. Een enkele keer aangevuld met attributen die in het eigenlijke beeld ontbreken. Denk aan een verdwenen boog in marmer van een Aziatische krijger, of aan een metalen kroon op het hoofd van de godin Artemis. Die attributen waren ooit beschadigd of verwijderd, maar hun bevestigingsspooren bleven bewaard. Daarom werden ze aan een tweede of derde reconstructie toegevoegd.

Dankzij zulke ingrepen en de kleuren komen de beelden tot leven. Kijk bijvoorbeeld naar het levensgrote witte standbeeld uit Rome van keizer Augustus. In wit komt de man bijna ongenaakbaar over; in kleur lijkt hij heel wat menselijker, en ook vernemen we nu dat de man rood haar bezat. Een beschil-

derd bronzen beeld van een verslagen bokser toont onvermoede details: zijn oor en neus bloeden.

De beige sarcofaag van de hellenistische koning Abdalonymos van Sidon (Libanon), een vriend van Alexander de Grote, toont door elkaar wriemelende figuren. Je hebt moeite om ernaar te kijken. Maar in kleur komt alles tot leven. Nu ontdekken we een veldslag van Alexander tegen de Perzen. En voor de oude Grieken bevatten de beelden nog meer informatie. Door de kleuren zagen zij meteen wie de Griekse soldaten waren, en wie tot de vijand behoorde. Wij beseffen het niet, maar gekleurde beelden waren niet alleen mooi. Ze hadden vooral een uitgesproken narratief karakter. Hun gekleurde verhaal onthulde de waarheid.

Kuieren tussen gekleurde beelden

De tentoonstelling in Tongeren begint met een overzicht van de witte, beige of grijze beelden zoals wij ze kennen uit films, strips, musea. In een tweede ruimte krijgen we vervolgens drie witte originele beelden in marmer te zien: een Venus uit de oudheid met nog verfsporen in het haar, een Cleopatra uit de Renaissance en een hedendaags kunstwerk van Emmanuel Fillion. De derde zaal toont hoe tijdens de oudheid kleuren werden gemaakt en gebruikt, met onder meer voorwerpen van een schildersatelier in Pompeï. De volgende zaal dompelt je onder in een villa vol beelden uit Delos. Pas daarna kuier je naar de eigenlijke tentoonstelling met de reconstructies.

Steeds staat het vergelijkingsmateriaal ernaast: ofwel het eigenlijke origineel (met zelfs exemplaren uit het Louvre en het museum van het Vaticaan), ofwel een levensgrote kopie ofwel een foto. Borden in het Nederlands, Frans en Engels en een audiogids geven uitleg. Een informatief sterke catalogus, die helaas deels geschreven werd op maat van beginnende middelbare scholieren, maakt de ontdekkingsreis compleet. ◀

INFO

Tentoonstelling 'De oudheid in kleur', Gallo-Romeins Museum van Tongeren, België, **tot 2 juni 2024**. <https://galloromeins-museum.be/zien-en-doen/de-oudheid-in-kleur>.

De catalogus: <https://www.lannoo.be/nl/de-oudheid-kleur>.

► **Oudheden Onderzoekt!**

Post uit de Karolingische tijd

» Bij het Rijksmuseum van Oudheden krijgen we soms zeer bijzondere post. Een onaangekondigd (en meestal niet-aangetekend) pakketje met daarin niet alleen een brief, maar ook gewoon een object.

Zo kregen we in mei 2020, midden in coronatijd, een envelop uit Dordrecht, met daarin een bronzen voorwerpje van zo'n 3 x 1 cm, versierd met reliëf en resten van vergulding, in een kartonnen munthouder. De bijbehorende brief verklaarde de zending: 'Wegens desinteresse van mijn naaste familie en omdat ik het zonde vind dat het item verloren zou gaan, wil ik U vragen of het museum interesse c.q. belangstelling heeft om deze riemtong uit de Karolingische periode toe te voegen aan haar collectie.' Nou, dat hadden we wel.

Deze kleine riemtong was in 2016 door de inzender zelf gevonden met een metaaldetector in Wilp, in de Gelderse gemeente Voorst. Alle precieze gegevens waren erbij geleverd: 'Het materiaal

is brons en het gewicht is 2,6 gram, afmetingen 12 x 27 mm, het heeft een kruis-motief, was vermoedelijk verguld met een *Kerbschnitt* motief en werd gedateerd in de Karolingische periode tussen de 8ste en 10de eeuw. De vondst is aange-meld bij Archis en verder bij PAN en de gemeente Voorst. Dit perceel (waarvan hij coördinaten geeft) ligt op het einde van een zandrug die doorloopt richting Twello.'

Beenwindsels

Het riemtongetje heeft nog twee ijzeren nageltjes,

waarmee het om het einde van een leren bandje was vastgezet. In de flink afgesleten decoratie is duidelijk een gelijkarmig kruis te herkennen – hoewel het moeilijker te fotograferen is – waarvan de armen aangegeven zijn met Andreaskruizen. Het kruis is omgeven door vlechtwerk met (inderdaad) resten van vergulding en mogelijk bewuste kleuring van het metaal. Vanwege het formaat is het herkenbaar als de tong (versteving op het uiteinde) van een dun leren bandje, zoals die vooral bekend zijn van schoenen en beenwindsels. Beide werden in de Vroege Middeleeuwen door zowel mannen als vrouwen gedragen. Kledingaccessoires zoals dit zijn typische grafvondsten, maar werden ook wel eens verloren. Beenwindsels zijn een karakteristieke mode voor de Karolingische tijd, de achtste en negende eeuw, maar ook nog voor de tiende; er zijn ook sporen van te vinden in onze tentoonstelling 'Het jaar 1000'. Niet alleen tussen de metaaldetectievondsten, maar ook op de afbeelding van de West-Friese graaf Dirk II in het Evangelarium van Egmond, geschilderd rond 975.

Natuurlijk hebben we deze kleine maar fijne schenking dankbaar geaccepteerd en het Karolingische riemtongetje (onder inventarisnummer e 2020/7.1) in collectie en depot opgenomen. Ik weet zeker dat er in de toekomst een gelegenheid zal komen om het object te laten zien of te publiceren (wie weet in een mooie tentoonstelling over de Karolingische periode) en dan laten we dat de schenker natuurlijk weten – zoals onze kerende briefpost richting Dordrecht ook vermeldde. ◀

ANNEMARIEKE WILLEMSSEN

Conservator Middeleeuwen

LUC AMKREUTZ

Conservator Prehistorie

JASPER DE BRUIN

Conservator Nederland in de Romeinse Tijd

allen werkzaam bij het Rijksmuseum van Oudheden, gaan op zoek naar nieuwe verhalen over oude objecten

◀ Het Karolingische riemtongetje. Collectie RMO, inventarisnummer e 2020/7.1. (FOTO: RMO)

► **Vele zilversmeden waren hier in de loop der eeuwen actief**

Schoonhoven

van vestingstad naar zilverstad

Aan de rivier de Lek, achter aarden wallen en kanonnen, komt het mooie vestingstadje Schoonhoven tot leven. Befaamder is Schoonhoven echter als Zilverstad met het Nederlands Zilvermuseum dat de grootste collectie Nederlands zilver ter wereld bezit. Zilverpronkstukken zijn opgenomen in de Canon van de Nederlandse geschiedenis.

De niet zo grote vestingstad Schoonhoven was in het Rampjaar 1672 van enorme strategische waarde. Samen met vestingstad Nieuwpoort, aan de overkant van de Lek, bewaakte Schoonhoven met succes de toegang tot

▲ Toegang tot de Haven die Schoonhoven doormidden snijdt. In de verte de toren van het middeleeuws stadhuis dat nog altijd in gebruik is.

Holland. Sporen uit die spannende periode voor Schoonhoven zijn tot op vandaag zichtbaar. Zoals in de Scheepmakershaven, waar ik zie hoe het kanon, samen met dat van Nieuwpoort, de hele rivier bestreek. Ook de omvangrijke 'Sint Bartolomees Toerns' verdedigde de haven; de toren viel tot een ruïne, maar de gerestaureerde

fundamenten imponeren nog altijd. Niet ver daarvandaan, bij het veer over de Lek, valt de sierlijke neorenaissance Veerpoort uit 1610 op. Hier komen zelfs verre horisonten in beeld, want in 1598 vertrok van deze Lekkade Olivier van Noort die als eerste rond de wereld zeilde.

Schoonhoven kwam goed door het Rampjaar heen. Ook al werd de Republiek van alle kanten aangevallen; het Franse leger bereikte vanaf Lobith in negen dagen zelfs Utrecht. De Prins van Oranje zette dan voor het eerst het water in als wapen, waardoor de gronden tussen Muiden en Heusden tot kniehooft onder water kwamen. Een gebied dat later de Oude-Hollandse Waterlinie ging heten. De Fransen kwamen dichtbij, tot Oudewater, maar Schoonhoven bereikten ze nooit.

De app 'Het Waterlinie ommetje' brengt me bij de resten van de vestingwerken uit die tijd, waarop landschapsarchitect Leonard Springer (1855-1940) het naar hem genoemde Springerpark ontwierp. Bij de Lopikersingel en de Groenesingel zijn op deze zonnige dag duidelijk de contouren van twee bastions zichtbaar en verder het metselwerk van de beer met monnik, dat de vesting verbond met de rivierdijk. Het moest de Lekdijk blokkeren voor de vijand.

Een zilverspoor

Het centrum van Schoonhoven is overzichtelijk; het water van de Oude Haven snijdt de stad doormidden. Op de Dam staat het gotische stadhuis uit 1452. De nederzetting Schoonhoven is echter ouder. Op 21 augustus 1300 verleende Jan van Avesnes, graaf van Holland, aan Schoonhoven het recht zich te omvesten. Hoe dat eruit zag zie ik bij de Weergang, waar een gaaf stuk middeleeuwse vestingmuur met schietgaten bewaard bleef. In de 14e eeuw bezit Schoonhoven stadsmuren en vijf stadspoorten, waarvan alleen de Veerpoort overbleef. Ik loop verder langs de Waag uit 1617 waar hennep, de grondstof voor zeildoek en scheepstouw, werd gewogen. Achter de waag steekt boven alles de toren uit van de middeleeuwse St. Bartholomeuskerk met

daarin het graf van ontdekkingsreiziger Olivier van Noort. De 'Silverwalk of fame' (op internet) maakt de vele edelsmeden zichtbaar die actief waren in Schoonhoven. De wandeling voert langs maar liefst tachtig adressen waar in de loop der eeuwen zilversmeden actief waren en of nog altijd zijn. De huizen, veelal met atelier, zijn herkenbaar aan een tegel met het zilverkleurig Meester-teken, waarmee elke zelfstandig werkende goud- en zilversmid zijn of haar werk signeert. Het teken staat garant voor kwaliteit en bevat altijd het vier-leeuwen wapen van de stad Schoonhoven. Samen vormen de tegels een eeuwenoud zilverspoor door deze Zilverstad. Ook interessant omdat je de ateliers van sommige smeden kunt bezoeken.

▲ De Oude Haven met de waag waar de hennep werd gewogen die met een boot werd aangevoerd. Op de achtergrond de toren van de middeleeuwse St. Bartholomeuskerk waar Olivier van Noort begraven ligt.

▲ De in 1610 in renaissance-stijl gebouwde Veerpoort aan de Lek.

Bij de tegel van Haven 31-33 hoort het levensverhaal van de talentvolle Nicolaas Kooiman (1862-1903) wiens vader arbeider en dagloner was. Hij echter werd een succesvol goudsmid en een vooraanstaand burger. Oprichter was hij van de 'Teekenschool', nu Vakschool Schoonhoven, de enige plek in ons land waar het oude ambacht van goud- en zilversmid wordt doorgegeven aan nieuwe generaties en met ook een opleiding voor uurwerktechnici en juweliers.

Canon

Aan de Haven achter de Waag is in een monumentaal pand sinds 1978 het Nederlands Zilvermuseum ingericht, dat maar liefst de grootste collectie Nederlands zilver ter wereld bezit. Vreemd genoeg is nieuwste aanwinst een bronzen beeld dat de Hongaarse beeldhouwer Eduard Telcs (1872-1948) maakte van Adam van Vianen (1568/69-1627) die, samen met zijn broer Paulus van Vianen (1570-1613), de beroemdste zilversmeden waren van hun tijd. Hun pronkstukken zijn opgenomen in de Canon van de Nederlandse geschiedenis. Het Zilvermuseum, dat louter topstukken kent, bezit helaas geen werk van Adam. Maar wellicht wel

▲ Bij de Weergang staat nog een middeleeuws stuk stadsmuur met schietgaten. In 1300 kreeg Schoonhoven het recht zich te omvesten.

▲ Het Nederlands Zilvermuseum met de tentoonstelling 'De wereld van het zilver' die aan de hand van themavitrines het uiteenlopende gebruik illustreert van zilver door de eeuwen heen.

MEER INFO

- Zilvermuseum, Kazerneplein 4, 2871 CZ Schoonhoven, www.zilvermuseum.com
- www.avrotros.nl/historisch-bewijs/gemist/detail/historisch-bewijs-extra-26-02-2020/
- www.inschoonhoven.nl (op deze site van de VVV o.a. stadswandelingen)

NEDERLAND SCHOONHOVEN

van zijn broer. Ik zie een plaquette, met een ontroerende voorstelling van de geboorte van Jezus, die aan Paul van Vianen wordt toegeschreven. In een van de beroemdste hoofdstukken uit onze geschiedenis speelt zilver een hoofdrol. In 1628 verovert Piet Hein in het Caraïbisch gebied de Spaanse Zilvervloot. De buit bestaat onder meer uit 177.000 pond zilver met een waarde van 11,5 miljoen gulden. Zou er zilver uit dat roofgoed in dit museum terecht zijn gekomen? Wat is er bekend over de herkomst van al dit zilver? 'Die is meestal niet te achterhalen', vertelt desgevraagd Marcel Teheux, directeur van het Zilvermuseum. 'De zilverindustrie was altijd en is nog steeds een van de meest circulaire die er bestaat. Tot en met het kleinste schuursel wordt nog steeds opnieuw gesmolten tot staven en dikke platen die verder worden verwerkt. Ook door het legeren van zilver, bijvoorbeeld het bijmengen van een beetje koper, is de herkomst moeilijk herkenbaar.' De directeur verwijst naar een tv-programma waarin door middel van analyseapparatuur een soort van DNA, feitelijke vervuilingen met andere metalen, wordt onderzocht. De onderzochte zilveren voorwerpen, afkomstig uit het Rijksmuseum, blijken gemaakt van Zuid-Amerikaans zilver. 'Het is daardoor mogelijk afkomstig van de Zilvervloot of toch gewoon uit een Zuid-Amerikaanse mijn.'

Schittering

Zilver is het metaal met de meeste schittering, dat maakt dit edelmetaal zo gewild. In onze tijd is zilver mede in trek omdat het elektriciteit geleidt en daarom wordt toegepast in computers en mobiele telefoons.

In de grote museumzaal op de eerste verdieping duik ik in 'De wereld van het zilver', een tentoonstelling met tien themavitrines over het gebruik van zilver in Nederland door de eeuwen heen, want zilver was in trek voor sieraden en de meest uiteenlopende gebruiks- en rituele voorwerpen. De zilversporen zijn talrijk. In de vitrine 'Kijk mij eens' zie ik kleine zilveren tondeldoosjes (om vuur te maken), pijpenwroeters en tabakspotten voor de pijptabak. Allemaal uit een tijd waarin meest mannen genoten van het roken van tabak, zonder daarvan de gevaren te kennen. Talrijk zijn de hebbedingetjes van stadse dames, zoals zilveren naaiaccessoires die ze bewaarden in een tas met zilveren beugel afkomstig uit Schoonhoven. In de 18e eeuw waren lodereintjes in trek:

zilveren flesjes zijn het met daarin aangenaam geurend water. Lodereintjes is afgeleid van het Franse *l'eau de reine*, koninginnewater.

Monstrans

Schoonhoven als Zilverstad vindt zijn oorsprong bij de vestiging van Jan van Beaumont op het kasteel van Schoonhoven, dat heeft gelegen ter hoogte van het Springerpark. Zijn kleinzoon, graaf Jan van Blois, hield er na 1356 een luisterrijk hof op na. Vanaf die tijd werkten er steeds twee of meer goud- en zilversmeden in de stad, die opdrachten kregen van de graaf en welgestelde burgers. En niet te vergeten de katholieke kerk, die was de (Schoonhovense) zilversmeden goed gezind. Tot ver in de Middeleeuwen was de kerk hun voornaamste opdrachtgever. Vanaf de twaalfde eeuw wordt het gebruik van goud en zilver zelfs verplicht voor voorwerpen die in aanraking komen met de geheiligde miswijn en hostie. Uit kerken bezit het Zilvermuseum topstukken zoals de barokke monstrans uit 1687 van T. van Leeuwen en het Avondmaalsbord uit 1956 van graveur Gerard van de Peppel met het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci. Uit heel Nederland reisden in de 18e en 19e eeuw plattelandsmensen uit heel Nederland naar Schoonhoven om oorijzers, spelden en gespen te kopen voor bij hun klederdracht. Verder maakten de zilversmeden voorwerpen bij de belangrijke momenten van geboorte en dood. In een vitrine staat het zilveren drink-schaaltje 'Hansje- in- de- kelder' dat de geboorte aankondigde en gevierd werd met brandewijn. Ook geboortelepels waren in trek. Bij de dood kwam de priester aan huis met zijn zilveren bedieningsdoosje.

Opscheppers

Tafels, stoelen, beddenpannen en theeserviezen. Het pronkpoppenhuis in het Zilvermuseum staat vol met nauwkeurig verkleinde zilveren

▼ Tafelzilver is een veelgebruikt middel om rijkdom uit te stralen en gasten te imponeren. Vanaf de 18e eeuw verschijnt er een steeds breder assortiment messen, lepels en vorken omdat aan tafel niets met de vingers mocht worden aangeraakt.

► In de 17e en 18e eeuw bezitten talrijke welgestelde dames een poppenhuis dat ze inrichten met verkleinde nabootsingen in zilver van dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Het is een typisch Nederlandse liefhebberij.

▼ Monstrans uit 1687. T. van Leeuwen, Utrecht. Bruikleen H. Hart Parochie, Vinkeveen.

nabootsingen van dagelijkse voorwerpen. Die verzamelen was een typisch Nederlandse liefhebberij. Ook imponeerde men zijn gasten met het vele tafelzilver. Dat groeide vanaf de 18e eeuw in aantal omdat niets met de vingers mocht worden aangeraakt. Het aantal lepels, vorken en opscheppers nam daardoor enorm toe. Personen met een zilveren keten benadrukken hun identiteit. De man/vrouw met keten met penning is de burgemeester; in het Schuttersgilde droeg de koning van het gilde de keten met papegaai.

Een hoge zilveren bokaal met sierlijk paard prijkt in de vitrine met het thema 'Eeuwige roem'. John F. Loudon won de beker in 1848 in Batavia met zijn paard Rose Pompon. Het is een voorbeeld van hoe een uitzonderlijke prestatie herinnerd wordt met een zilveren voorwerp. Die voorkeur voor zilver zien we eveneens bij het zilveren Wimbledonbord en in eigen land de Johan Cruijff schaal.

Zilver, zilver, zilver. Het boeiende Zilvermuseum bewijst de vooraanstaande plaats van zilver in ons dagelijks leven, toen en nu. ◀

► Archeologisch onderzoek bracht vele erfgoedsporen aan het licht

Calabrië

Het rijke erfgoed van Grieken en Romeinen

Calabrië, de bergachtige regio in het diepe zuiden van Italië, was lange tijd berucht vanwege de gevreesde 'Ndrangheta, een gewelddadige maffiagroep die de samenleving enorm ontwrichtte. Hoewel er geplunderd is, bevinden zich verspreid over de regio interessante archeologische opgravingen, vaak van Griekse oorsprong. Ook de Romeinen stichtten hier welvarende steden.

Magna Graecia

Dankzij de strategische ligging aan de Ionische en Tyrreense Zee werd Calabrië een belangrijk centrum van de Griekse beschaving in het Middellandse Zeegebied. Tussen 800 en 550 v.Chr. koloniseerden de Grieken grote delen van de kust. Hier waren natuurlijke havens, rivieren en vruchtbare landbouwgrond voorradig. Om de flinke bevolkingsgroei van hun steden te beteugelen en hun macht te vergroten, waren ze constant op zoek naar nieuwe gebieden. Dat leidde in de 6e eeuw v.Chr. voortdurend tot oorlog met andere Griekse stadstaten in Magna Graecia, oftewel Groot-Griekenland. Ook de Bruttiiërs, een Italiaans volk dat leefde in de bergen, viel in de 5e en 4e eeuw v.Chr. regelmatig de Griekse stadstaten aan. De Romeinen vormden vanaf de 3e eeuw v.Chr. een grotere bedreiging voor de Grieken. Rome wist uiteindelijk de controle over heel Magna Graecia te krijgen.

▼ Het thermencomplex van Sybaris/Copia met geometrische mozaïekvloer en afbeeldingen van een griffioen en dolfin. Linksboven de buizen van het vloerverwarmingssysteem.

Een nieuwe vijand stond echter alweer klaar. Met Carthago vochten de Romeinen drie oorlogen uit. Na diverse nederlagen tijdens de Tweede Punische Oorlog (218–201 v.Chr.) vluchtte de Carthaagse legeraanvoerder Hannibal naar de steile bergen van Calabrië en keerde van daaruit terug naar Carthago. De Romeinen stichtten vervolgens rond 193 v.Chr. verschillende kolonies in Calabrië, een regio die zij Bruttium noemden.

Sybaris en Copia

Vijf kilometer ten zuiden van Sibari ligt het archeologisch museum met de opgraving van de stadstaat Sybaris, die gesticht werd rond 720 v.Chr. door Griekse kolonisten uit Achaëa. De strategische ligging en het vruchtbare rivierlandschap zorgden voor grote welvaart. In 510 v.Chr. werd Sybaris

door stadstaat Kroton aangevallen en uiteindelijk vernietigd. Vluchtelingen uit Sybaris stichtten vervolgens de nieuwe kolonie Laos aan de Tyrreense Zee. Rond 444 v.Chr. richtten Grieken op dezelfde plek van het oude Sybaris de welvarende kolonie Thurii (Thourioi) op en in 194 v.Chr. vestigden Romeinen hier de kolonie Copia. Door de eeuwen heen heeft zich een metersdikke laag rivierslib boven de stad afgezet, wat het archeologisch werk bemoeilijkte. Ook nu loopt het gebied nog regelmatig onder water, dat door een drainagesysteem moet worden afgevoerd. Vooral de Romeinse resten van Copia zijn zichtbaar, zoals het halfcirkelvormige theater, een woonhuis en de openbare thermen met prachtige mozaïeken.

Capo Colonna

Ongeveer 110 kilometer zuidelijker van Sybaris ligt in een rivierlandschap de stad Crotone, oorspronkelijk Grieks Kroton, een van de belangrijkste stadstaten van Magna Graecia, gesticht rond 710 v.Chr. De stad bracht Milo van Kroton voort, een worstelaar die in de 6e eeuw v.Chr. zeven keer de Olympische Spelen won. De beroemde Griekse filosoof en wiskundige Pythagoras (ca. 572-ca. 500 v.Chr.) verhuisde rond 530 v.Chr. naar Kroton om hier een studiecentrum op te zetten, de beroemde School van Pythagoras. Hij kreeg grote invloed op alle facetten van het maatschappelijke en politieke leven. De inwoners van Kroton kwamen in opstand tegen de elitaire houding van Pythagoras en zijn volgelingen, die vervolgens op de vlucht sloegen naar andere Griekse steden, zoals Reghion, waar ze hun school nog een tijdje voortzetten. Op een landtong 6 kilometer van Crotone ligt het archeologisch park van Capo Colonna, een gebied dat tot het territorium van Grieks Kroton behoorde. Al van ver is de enige overgebleven zuil te zien, die ooit deel uitmaakte van de indrukwekkende tempel van Hera Lacinia. Het klassieke heiligdom, gebouwd rond 470 v.Chr., moet 48 Dorische zuilen hebben gehad. Vanaf zee was de imposante tempel goed te herkennen. Op het terrein zijn prachtige voorwerpen gevonden, waaronder een volledig gouden diadeem uit de 6e of 5e eeuw v.Chr., mogelijk de kroon van Hera, die tegenwoordig in het Archeologisch Museum van

▲ Een gouden diadeem dat waarschijnlijk als kroon fungeerde op een beeld van godin Hera in Capo Colonna. Collectie Archeologisch Museum Crotone.

◀ Kaart van de Griekse steden in Calabrië en omliggende regio's (Magna Graecia). Collectie Museo Archeologico Nazionale di Reggio di Calabria.

▼ Het theater van Scolacium werd in de natuurlijke heuvel aangelegd. Het was ooit volledig gedecoreerd met beelden en portretten.

Crotone is te bewonderen. Bezoek ook het Museo Archeologico di Capo Colonna.

Scolacium

Ongeveer 73 kilometer langs de kust naar het zuiden ligt Scolacium in een rustig gebied vol oude olijfbomen. De onvoltooide basiliek, gebouwd door de Normandiërs in de 11e en 12e eeuw, valt meteen op bij de ingang van het archeologisch park. Minervia Scolacium is de naam van de Romeinse kolonie die rond 123 v.Chr. door Gaius Gracchus (154-121 v.Chr.) werd gesticht op de plaats van de voormalige Griekse stad Skyllition. Het Griekse deel is niet meer zichtbaar, want de Romeinen herbouwden de stad ingrijpend. Het strategisch aan zee gelegen Scolacium kwam in de Romeinse tijd tot grote bloei. Er kwam een netwerk van straten met aquaducten, rioleringen en muren. Aan het eind van de 1e eeuw n.Chr. werd de stad onder keizer Nerva (30-98) vergroot. In de buurt van het forum kwamen indrukwekkende openbare gebouwen, zoals een tempel, basilica en baden. Ook werd er een theater in de natuurlijke heuvel aangelegd dat plaats bood aan 3500 toeschouwers. Dit theater

was volledig gedecoreerd met beelden en portretten. Er liggen ook resten van een amfitheater uit het begin van de 2e eeuw, tamelijk uniek in Calabrië, en een necropolis.

Kaulon

Ten noorden van de badplaats Monasterace Marina bevinden zich de opgravingen van de Griekse stad Kaulon, gesticht in de 7e eeuw v.Chr. en rond 200 v.Chr. volledig verwoest door de Romeinen. Archeoloog Paolo Orsi (1859-1935), een specialist op het gebied van Magna Graecia in Calabrië, vond hier vlak bij het strand de resten van een Dorische tempel uit de 5e eeuw v.Chr. Verder werden hier mozaïekvloeren blootgelegd met afbeeldingen van een draak, dolfijnen en bloemmotieven. Momenteel is alleen het museum geopend.

Locri Epizephyrii

Slechts een paar kilometer ten zuiden van de levendige badplaats Locri aan de Ionische kust ligt het archeologisch park met museum van Locri Epizephyrii. De stadstaat Lokroi, met gigantische stadsmuren, werd rond 700-673 v.Chr. gesticht door Grieken uit Lokris. Opvallend is de speciale positie van de vrouw, die uitgebreide erfrechten bezat. Tussen de 7e en 6e eeuw v.Chr. groeide de stad enorm en was het noodzakelijk om het grondgebied uit te breiden en nieuwe steden te stichten, zoals Medma en Hipponion. In de 5e eeuw v.Chr. werd de grote Ionische tempel van Marasà in Locri gebouwd op een ouder heiligdom. Prachtige marmeren

INFO

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN NADERE INFO

- www.museoarcheologico-reggiocalabria.it
- www.locriantica.it
- La Villa Romana di Palazzi di Casignana, brochure van de Comune di Casignana 2011

sculpturen van Kastor en Polydeukes, bekend als de Dioskouren, de mythische tweelingzonen van Zeus, werden aan de westkant opgesteld en bevinden zich tegenwoordig in het Archeologisch Museum van Reggio Calabria. Het van oorsprong Griekse theater, gebouwd in de 4e eeuw v.Chr., had een capaciteit van 4500 toeschouwers en werd gebruikt voor theatervoorstellingen en algemene vergaderingen. In de Romeinse tijd werd het aangepast om gladiatorenvechten en wrede vertoningen met dieren mogelijk te maken.

Villa in Casignana

Politieke onrust in de 3e eeuw v.Chr. leidde tot een economische en demografische krimp van Locri Epizephyrii. Verspreid over het grondgebied ontstonden nieuwe, kleinere nederzettingen, die later, tijdens de Romeinse keizertijd, steeds belangrijker werden. De kern van deze nederzettingen was de villa, een adellijke woning op een groot landgoed. Archeologisch onderzoek heeft verschillende nederzettingen blootgelegd. Een van de belangrijkste is de Romeinse villa in Casignana, waarvan in 1964 de eerste opgraving startte. Hier werden, uniek voor Calabrië, in twintig ruimtes prachtige mozaïekvloeren blootgelegd, zowel in de thermen als in het woongedeelte, dat aan de overkant van de SS106 Jonica ligt. Zo werd in de thermen een 3e-eeuws mozaïek gevonden van een zeelandschap met vier Nereïden, mythologische zeenimfen. Beheerder Giuseppe Romeo vertelt er graag meer over.

◀ Een van de twee marmeren beelden die de mythische tweelingbroers Kastor en Polydeukes (de Dioskouren) voorstellen. Gevonden in Locri Epizephyrii.

▼ Het calidarium of warmwaterbad in de villa van Casignana bestaat uit drie ruimtes, volledig gedecoreerd met mozaïekvloeren en marmeren platen.

Synagoge met vloermozaïek

Archeoderi, een archeologisch park met klein museum in Bova Marina, is een unieke plek, omdat het de aanwezigheid van een actieve joodse gemeenschap in Calabrië bevestigt. Hier werden namelijk in 1983 de resten gevonden van een synagoge uit de late Romeinse keizertijd (4e eeuw). Dit is tot nu toe de op een na oudste synagoge ooit gevonden in Italië. De oudste ligt in Ostia Antica, vlak bij Rome. In het museum is de grote mozaïekvloer te zien, die in de gebedsruimte lag. Opvallend zijn de kenmerkende joodse symbolen, zoals de zeven-armige kandelaar, menora, en de Salomonsknoop, die onder meer staat voor eeuwigheid.

Bronzen van Riace

Reggio Calabria, in de zuidelijkste punt van Italië, werd rond 730 v.Chr. door Grieken uit Chalcis gesticht. Dankzij de gunstige geografische ligging werd Grieks Rhegion in de 5e eeuw v.Chr. een van de belangrijkste steden van Magna Graecia. De Romeinen namen de stad rond 272 v.Chr. in. Romeins Rhegium bezat in de keizertijd negen thermale baden, waarvan er één nog zichtbaar is. Dit bad uit de 2e eeuw n.Chr. ligt langs de kustweg, de Via Marina. Tijdens het uitgraven werden fragmenten van muurdecoratie met zeemotieven gevonden en een geometrisch zwart-wit mozaïek. Een bezoek aan het indrukwekkende *Museo Nazionale della Magna Grecia*, ook bekend als het *Museo Archeologico Nazionale di Reggio di Calabria (MARCC)*, mag niet ontbreken vanwege de twee topstukken in de collectie: de beroemde bronzen beelden van Riace uit de 5e eeuw v.Chr. Ze werden in 1972 gevonden

door een duiker. Het gaat om twee Griekse mannen van bijna twee meter hoog. Anatomische details, zoals spieren en aders, werden met precisie weergegeven.

Romeinse thermen Curinga

Tot slot liggen ongeveer 117 kilometer naar het noorden de resten van de Romeinse thermen van Curinga. Het unieke complex uit de 1e en 2e eeuw n.Chr. bevindt zich aan de openbare weg en is vrij toegankelijk. Het maakte waarschijnlijk deel uit van een villa uit de keizertijd, dicht bij de Romeinse Via Popilia, die van Capua naar Reghium liep. In de 4e en begin 5e eeuw verloren de baden hun functie. Alleen het frigidarium lijkt daarna nog te worden bezocht. In de Middeleeuwen werd het een christelijk gebedshuis. ◀

◀ Vloermozaïek in de oudste synagoge van Calabrië. Een afbeelding van de Salomonsknoop, symbool van eeuwigheid. Collectie Archeoderi in Bova Marina.

◀ Een van de twee Bronzen van Riace. Beeld A. De ogen zijn van witte calciet en de iris van glaspasta.

▼ De resten van de thermale baden in Curinga. In de Middeleeuwen werd het complex hergebruikt als christelijk gebedshuis.

RIJKSMUSEUM
VAN OUDHEDEN

LEIDEN

Het jaar **1000**

T/M
17.03
2024

**Nederland in het midden
van de Middeleeuwen**

VRIENDENLOTERIJ
- SINDS 1989 -
WIN MEER, BELEEF MEER

M
mondriaan
fonds

ROMEO

NICO NAP
FOUNDATION

Labrys Reizen

Een toren in een kerk

Ik bezoek graag de kerk van Zoutleeuw. Zelden bleef zoveel kunst uit de Middeleeuwen en vroege Renaissance bewaard als precies daar. Liefst 21 kunstwerken staan er ingeschreven als Topstuk van de Vlaamse Gemeenschap.

Zoutleeuw in het oosten van Vlaams-Brabant. Tijdens de Middeleeuwen zag de hertog van Brabant het stadje als een vooruitgeschoven post tegen het Prinsbisdom Luik, en daarom was hij bereid er flink te investeren. Bovendien was de plaatselijke rivier tot daar bevaarbaar waardoor Zoutleeuw de meest oostelijke binnenhaven van het Scheldebekken werd. Het leverde rijkdom op die zich vertaalde in een ongehoord weelderige hoofdkerk.

Heerlijk middeleeuws

Als bij wonder bleven de stadspoorten dicht toen de Beeldenstorm van 1566 voorbij raasde. Niets werd beschadigd. Daarna nam de welvaart van Zoutleeuw af, maar voor ons draaide zelfs dat gunstig uit. Er was nooit voldoende geld beschikbaar om de kerk volgens nieuwere modes, zoals de barok, aan te passen. Alles bleef heerlijk middeleeuws. Evenmin leed de kerk onder de Franse Revolutie omdat enkele kanunniken bereid waren de eed van trouw aan de revolutionaire grondwet te zweren. We kunnen hen collaborateurs noemen, maar daardoor bleef hun kerk opnieuw van vernieling gespaard. Met als gevolg dat het gebouw nog steeds boordevol kunst uit de Middeleeuwen en Renaissance steekt. Vaak exact op de plek waarvoor ze waren ontworpen.

Sausje Renaissance

Achter in de kerk staat een sacramentstoren van liefst 18 m hoog. Daarin bewaarde de priester de hostie en wijn voor de mis.

Meestal gebruikte men daarvoor een versierd kastje, een tabernakel, maar hier gaven ze de voorkeur aan een heuse toren.

Negen verdiepingen telt die en overal zien we scènes uit de bijbel, de eucharistieviering, de kroning van Maria als heerseres van de wereld. Heiligen duiken op, martelaars en zowaar kariatiden die aan de dames op de Akropolis doen denken. Her en der ontdekken we groene mannen (zie het vorige nummer van AM). Vaak zijn de beelden en versieringen dermate gedetailleerd uitgewerkt dat ze aan edelsmeedkunst doen denken. Maar de toren is wel degelijk uit steen gehouwen, meer bepaald uit Avesnes-steen – een fijne grijze krijtsteen.

Openbaar Kunstbezit Vlaanderen noemt de toren 'het indrukwekkendste sculpturale geheel dat uit de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden is overgeleverd.' Hij is het werk van de Antwerpenaar Cornelis Floris de Vriendt (1513/14-1575). Als jongeman was die naar Italië gereisd om de Renaissance te ontdekken. Zijn kennis verwerkte hij in deze toren die een hoogtepunt vormt van de gotiek, maar dan overgoten met een sausje Renaissance.

Wulpse blikken

Rond de toren staat een koperen hek. Een beetje irritant, aangezien dit het zicht enigszins belemmert, maar het beschermt tegen grijpgrage vingers. En die vormen een eeuwenoud probleem, want het hek stamt uit dezelfde periode als de toren zelf, midden 16^e eeuw. De bovenkant is versierd met kandelaars en drie welgevormde naakte dames. Oeps. Blote vrouwen in de kerk... Kennelijk zaten ze daar vroeger niet mee. Mooi is mooi. En voor wie teveel wulpse blikken zou hebben geworpen: er is biechtgelegenheid. ◀

MEER INFO

Sint-Leonarduskerk, B-3440 Zoutleeuw.
<https://www.zoutleeuw.be/sint-leonarduskerk>

**HERMAN
CLERINX**

is communicatie-wetenschapper, auteur en wetenschapsjournalist. Hij schreef publicaties over geschiedenis, volkskunde en archeologie van West-Europa, waaronder diverse boekwerken over Romeinen, Kelten, hunebedden en andere archeologische onderwerpen. Daarnaast geeft hij lezingen voor universiteiten en musea.

▲ Zoutleeuw. Kerk - sacramentstoren.
 (FOTO H. CLERINX)

► **Sporen van Romeinse bebouwing vooral door opgravingen blootgelegd**

Romeins *Zaragoza*

*Zaragoza, de op vier na grootste stad van Spanje, was in de 1e eeuw v.Chr. een Romeinse kolonie onder keizer Augustus en droeg in die tijd de naam **Caesaraugusta**. Het opvallende Romeinse stratenpatroon is nog steeds terug te vinden in het centrum van het huidige Zaragoza. Maar van de oorspronkelijke Romeinse bebouwing was tot ver in de twintigste eeuw echter vrijwel niets meer te zien. Toen werden gebouwen uit recente eeuwen gesloopt en kwamen bij archeologisch onderzoek resten van de Romeinse stad aan het licht, maar ook van de vroegere inheemse nederzetting.*

‘E iginlijk zou hier een origineel beeld van keizer Augustus moeten staan en geen replica’, zegt Carlos Mansega, hoofd van de gemeente-

lijke archeologische dienst van Zaragoza - de vierde stad van Spanje en hoofdstad van de provincie Aragón -, terwijl hij wijst naar de manshoge bronzen replica van het beroemde Augustusbeeld uit het Vaticaanse Museum. ‘Want behalve Rome is er waarschijnlijk geen enkele stad in het voormalige Romeinse Rijk die zo verbonden is met deze keizer.’

Hoewel de Romeinen al sinds het midden van de tweede eeuw voor Christus Spanje (*Iberia*) aan hun Rijk hadden toegevoegd, duurde het bijna 100 jaar voordat heel Spanje was gepacificeerd. Voortdurend waren er opstanden, die meestal slechts met grof geweld konden worden onderdrukt. De laatste grote opstand was die van Cantabriërs – Cantabriër is de verzamelnaam voor een reeks inheemse Kelto-Iberische stammen in het noordoosten van Spanje. Zij kwamen in 29 v.Chr. in opstand tegen de Romeinse overheersers. In eerste instantie boekten zij een aantal overwinningen waarbij Romeinse steden waaronder Numantia werden verwoest. Dat veranderde toen keizer Augustus in het jaar 26 zelf met extra legioenen naar Spanje kwam. De belangrijkste vijandelijke nederzettingen werden daarna in korte tijd opgerold. Toch beleven er nog jarenlang kleine haarden van verzet bestaan. Daarom zag Augustus zich genoodzaakt drie van zijn legioenen in Noord-Spanje achter te laten, namelijk IV Macedonia, VI Vetrica en X Gemina, de legioenen die zo’n belangrijke rol hadden gespeeld in de overwinning op de Cantabriërs. Speciaal voor hen liet hij vervolgens, op een strategische plek aan de oever van de Ebro, een stad bouwen. Een stad die zijn naam ging dragen: *Caesaraugusta*. Dankzij die speciale band met de keizer kreeg de nieuwe stad vrijwel direct een aantal privileges. Zo kreeg zij het recht om zelf munten te slaan en werd ze vrijgesteld van belasting. De aanwezigheid van een brug over de Ebro bezorgde Caesaraugusta ook

een belangrijke positie als commercieel centrum. De stad lag bovendien op een kruispunt van wegen. Zo was zij direct verbonden met andere belangrijke Romeinse steden zoals Numantia, Toledo en Tarraco.

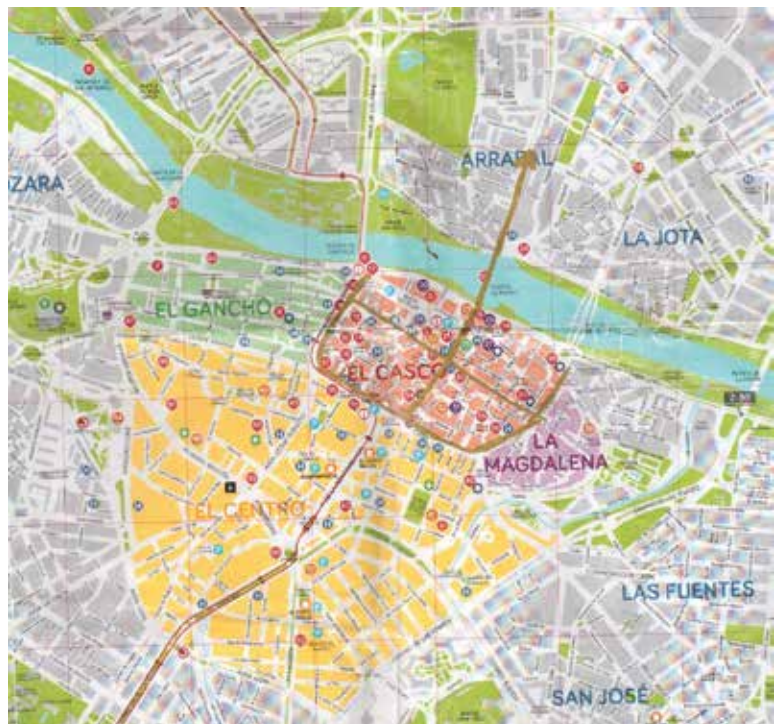
Stratenpatroon

Caesaraugusta werd aangelegd volgens het standaard Romeinse principe, gekenmerkt door een rechthoekig ommuurde plattegrond, doorsneden door haaks op elkaar staande straten, met twee bredere hoofdwegen - de noord-zuid lopende *cardo* en de

▲ Westelijke stadsmuur, buitenzijde.

◀ Standbeeld van keizer Augustus bij de westelijke stadsmuur.

▼ Het opvallende Romeinse stratenpatroon is nog steeds terug te vinden in het centrum van Zaragoza. Zo is de kaarsrechte Calles de la Manifestación de opvolger van de decumanus en de Calle Don Jaime I van de *cardo*. En de Calle del Coso, de brede weg die om het oude centrum heen loopt, vrijwel geheel de loop van de antieke stadsmuur.

🚩 Westelijke stadsmuur, binnenzijde.

🚩 Oostelijke stadsmuur, buitenzijde.

▲ Trappen naar de kade en het forum in het ondergrondse Havenmuseum.

► Entreegebouw van het ondergrondse Forummuseum.

oost-west lopende *decumanus*, als centrale assen. Aan beide uiteinden van deze hoofdwegen bevonden zich belangrijke toegangspoorten. De belangrijke religieuze en publieke gebouwen stonden aan een centraal plein, het *Forum*, dat zich meestal bevond op de kruising van de *decumanus* en de *cardo*. Dit opvallende stratenpatroon is nog steeds terug te vinden in het centrum van Zaragoza. Zo is de kaarsrechte *Calles de la Manifestación* de opvolger van de *decumanus* en de *Calle*

Don Jaime I van de *cardo*. En de *Calle del Coso*, de brede weg die om het oude centrum heen loopt, volgt vrijwel geheel de loop van de antieke stadsmuur. Ook de plekken waar de stadspoorten hebben gestaan zijn op de plattegrond van de stad nog goed te herkennen. Van de oorspronkelijke Romeinse bebouwing was tot ver in de twintigste eeuw echter vrijwel niets meer te zien. Tachtig meter van de westelijke stadsmuur langs de *Avenida de César Augusto*, daar waar sinds 1940 het beeld van Augustus staat en een aantal fragmenten van dezelfde muur aan de andere kant van de stad ter hoogte van de Plaza de las Tenerias, dat was alles wat er restte van de stad van Augustus. Carlos Mansega: 'Vrijwel de hele Romeinse bebouwing was namelijk in de loop der eeuwen verdwenen. Veel is gewoon gesloopt, van andere gebouwen zijn delen soms verwerkt of hergebruikt in nieuwe bebouwing. Zo zijn in vrijwel alle grote kerken in de stad hergebruikte Romeinse zuilen terug te vinden en in veel kelders in de binnenstad zijn fundamente van antieke gebouwen gevonden. Maar echt zichtbaar was er niets meer.' Historici en archeologen hadden ook slechts een vermoeden waar bepaalde antieke monumenten hadden gestaan. Zo werd altijd aangenomen dat het Forum, het belangrijkste religieuze en culturele centrum van de stad, lag zoals meestal het geval was, op de kruising van de *decumanus* en de *cardo*. Toen echter in 1991 ten noorden van dat kruispunt gebouwen uit de 19^e en begin 20^e eeuw gesloopt werden, bleken die gestaan te hebben boven op het antieke Forum. Carlos Mansega opnieuw: 'Tijdens de opgravingen van dit Forum stuitten de archeologen op de restanten van een trap. Daarlangs kon

men rechtsreeks afdalen naar het ongeveer zes meter lager gelegen havenfront. Blijkbaar vond men het zo belangrijk dat er een rechtstreekse toegang van de haven naar het Forum bestond, dat men daarom de plannen heeft aangepast en het Forum in noordelijke richting heeft verplaatst.

Meer Romeinse sporen

Tijdens de opgravingscampagnes werden niet alleen de contouren van het Forum blootgelegd. Ook delen van de bebouwing rondom het grote plein konden worden gereconstrueerd. Heel bijzonder was dat ook delen van het grote stadsriool, de *Cloaca Maxima*, werden teruggevonden.

De ontdekking van het Forum aan het einde van de vorige eeuw was overigens niet de eerste keer dat er in het centrum van Zaragoza onverwacht een groot Romeins monument aan het licht kwam. Twintig jaar eerder, in 1972, ontdekte men bij toeval zelfs een compleet theater. Onderzoek heeft aangetoond dat dit gebouw stamt uit de tijd van keizer Tiberius (de opvolger van Augustus). Met een capaciteit van ruim 6000 bezoekers is het zelfs een van de grootste theaters van het antieke Spanje. En daarmee was het zelfs een stuk groter dan het theater van Tarraco (het huidige Tarragona), de hoofdstad van de Romeinse provincie waarin ook Caesaraugusta ligt.

Dat dit theater een belangrijk gebouw was in de stad blijkt ook uit de zeer fraaie afwerking die het heeft gehad. Een deel daarvan is nog zichtbaar. Zo is de speelvloer belegd geweest met verschillende soorten marmer, marmer uit alle gebieden die op dat moment onder Romeins gezag vielen: Italië, Turkije, Noord-Afrika, Spanje en Griekenland. Behalve het Forum en het theater zijn in de afgelopen decennia ook belangrijke vondsten gedaan in het havenkwartier van de stad en is er een deel van het badhuis teruggevonden. Al deze monumenten zijn intussen geconserveerd, deels ook gerestaureerd en voor het publiek toegankelijk gemaakt.

De rijkdom van Caesaraugusta blijkt ook uit de talloze fraaie mozaïeken die in de loop der jaren bij opgravingen zijn teruggevonden. Die zijn net als vele andere bijzondere vondsten te zien in het lokale archeologische museum. In dat museum zijn ook vondsten te zien uit de periode van voor de komst van de

Romeinen. Augustus stichtte zijn stad namelijk niet op een willekeurige plek, maar daar waar zich al een lokale nederzetting bevond. En misschien nog wel belangrijker: op een plek waar ook al een brug over de Ebro lag. Dit vermoedelijk houten exemplaar werd door de Romeinen vrijwel onmiddellijk vervangen door een groter, stenen exemplaar. De huidige brug, die uit de 15^e eeuw stamt, werd weer gebouwd op de Romeinse fundamenteën. ◀

📍 Brug over de Ebro, aansluitend op de *cardo maximus*.

▲ Theater.

▲ Zaragoza Museum, kist van ijzer, brons, goud en hout uit de 1e-2e eeuw n.Chr.

MEER INFO:

www.zaragoza.es/sede/portal/turismo/

► Liefdesdrankjes in de middeleeuwen - wat zat er in?

Roofies avant la lettre?

Veel oude verhalen spreken over magische liefdesdrankjes waardoor mensen plots innig verliefd op elkaar worden. Maar bestonden deze alleen in verhalen? Of waren er ook echte recepten waardoor verliefdheid werd aangewakkerd? Mijn zoektocht begon bij de Bijzondere Collecties van de UVA, waar een enorme schat aan oude recepten en kookboeken ligt. Ik stuitte echter op een teleurstelling...

...er waren bar weinig liefdesdrankjes. Wel vond ik een (vermoedelijke) kwinkslag, namelijk een verwijzing naar twee gouden ringen en een zwaluwnest (zie afbeelding). Vertaling: 149: *Om de liefde van enich man oft wijf te vervuren*

Gij neemt twee gouden oft zilveren ringen en leggen in een zwaluwnest ende laat daar liggen negen dagen lang. Dan nemen ende geeft dan aan wie gij wilt, ende houd gij de andere.

Ook komen er referenties van bijvoorbeeld lustopwekkende etenswaren voorbij, ofwel *afrodisiaca*. In *Den groten herbarius* uit 1514 staat een referentie naar anijs:

b4v Anijs brenghet welluste ende oncuysche begheerte den vrouwen ende den mannen.

Leuk, die lustopwekkende middeltjes, maar waar is de liefde? Vermoedelijk ontbreken dergelijke magische recepten hier omdat de kerk faliekant tegen dit soort praktijken was. Ten eerste omdat het bijgeloof in magie in de hand werkte, maar ook omdat het schade aan personen kon toebrengen,

als hun vrije wil werd ontnomen. En schade toebrengen moest worden opgebiecht.

Biechtboekjes

De zoektocht leidt naar Dr. M.I. den Hartog van de Universiteit Leiden, een specialist in de geschiedenis van seksualiteit in de middeleeuwen. Zij onderzocht onder andere biechtboekjes, wat neerkomt op een handleiding voor priesters met vragenlijsten voor verschillende soorten zonden. Stel het ging om overspel, dan stonden er bijvoorbeeld vervolgvragen bij die verder vroegen naar 'iets onbewust toedienen' of 'in het eten/drinken' verwerken. Wat eerder klinkt als *rape drug* of *roofies*, dan iets waarbij liefde opgewekt werd. Er werd dus vanuit gegaan dat deze kennis rondwaart, en op de markt is. Den Hartog ontdekte in het biechthandboek de *Summa Pacifica* uit 1479 dat ook apothekers specifiek werden ondervraagd over of zij dergelijke middelen verkochten danwel gebruikten. Maar om erachter te komen wat er werkelijk zat in liefdesbrouwsels, moeten we naar de medische handboeken.

Secreti Medicinale

In 1500 was Pietro Bairo een vooraanstaand arts. Hij schreef het boek *Secreti Medicinale*, waarin hij magische trucs voor gedragsverandering beschrijft, om bijvoorbeeld huwelijkskwesties op te lossen, maar ook voor de (problematische) verdoving van liefdesobjecten. Er staan onschuldige dingen in zoals drankjes met witte peper, rucolazaad, pastinaak om de potentie te verhogen, maar ook is er bijvoorbeeld een recept waarbij uitgelegd wordt dat men een zwaluw geboren in augustus levend moet roosteren tot deze knapperig is, dan vermalen en in een drankje doen, om iemand verliefd op je te laten worden. Andere dieren of ingewanden ervan komen ook van pas, ofwel vermalen door de wijn geroerd, of als talisman op het lijf gedragen. Er is een aantal recepten die aanraden om de viriele delen (de ballen, de tanden etc) van grote dieren op te eten, om extra potent te worden. Dit komt voort uit het idee van sympathische magie; dat bepaalde eigenschappen, zoals kracht of potentie, overgedragen kan

📌 Liefdesdrankje. (FOTO: WIKI COMMONS)

📌 Foto uit boek *Dat playsant hofken* van recepten, auteur anoniem (1553)

📌 Still uit de film Harry Potter en de Geheime Kamer waarbij Pomona Sprout de leerlingen leert met tegenstribbelende Mandrakes om te gaan. (FOTO: WIKI COMMONS)

worden als je er iets van opeet. Hetzelfde gold voor voedingswaren die lijken op geslachtsdelen zoals langwerpige wortelachtigen, of bepaalde schelpdieren zoals oesters. Men kan zich voorstellen dat de kerk dergelijke bijgelovige liefdesmagie probeerde te smoren.

Saskia Beertsen is een schrijvende kok met voorliefde voor de eetbare natuur en voedselgeschiedenis. Ze geeft voorlichting over food-waste en organiseert bier-historische wandelingen door Utrecht.

◀ Mandragora in hand-palm. Met een beetje fantasie kan hier een harig mensfiguurtje in worden gezien. (FOTO: SASKIA BEERTSEN)

◀ Er diende een hond gebruikt te worden om de Mandragora te oogsten, omdat de plukker anders zou sterven. Afbeelding uit de *Tacuinum sanitatis*, circa 1380-1399. (FOTO: ÖSTERREICHISCHEN NATIONAL-BIBLIOTHEK, COD. SER. N. 2644, FOL. 40 RECTO)

Liefdesmagie

Het was verboden om dergelijke liefdesmagie openlijk te praktiseren. In juridische bronnen vindt Den Hartog dan ook aanklachten, waarbij dit soort drankjes genoemd worden. Echter wordt er voor de straf vooral gekeken naar de omstandigheden: was het een man uit een lagere klasse die een vrouw uit een hogere klasse had bedwelmd, dan zwaaide er wat. Maar had de kasteelheer iets door het drankje van het dienstmeisje gedaan, dan werd er wat milder over gedaan. Recent werden we nog herinnerd aan het feit dat zulke praktijken en standpunten over machtsverhoudingen nog steeds in onze samenleving voorkomen, tijdens de #metoo-affaire. Vrouwen maakten zich ook schuldig aan liefdesmagie en werden veel sneller beschuldigd van hekserij. Als een man een vrouw had overmeesterd, werd hier echter anders over gedacht dan andersom. Het idee komt uit de humorenleer, dat een vrouw van nature koud is, en seks nodig heeft om warm te

worden. De man is warm en bezit in tegenstelling tot de vrouw de ratio, en weet dus beter wat het goede is. De vrouw had volgens dit principe altijd zin, vanwege haar natuur. Vrije wil was nog niet een geldende norm zoals we die nu kennen.

Bedwelmen met planten

Er zijn diverse planten waarbij je iemand kan bedwelmen om deze te overmeesteren. Zo is er de Mandragora (terug te zien in de Harry Potter boeken van J.K. Rowling als *Mandrake*) die als geen andere plant omringd is met een enorme hoeveelheid folklore uit alle windhoeken. De wortel van de plant groeit namelijk in de vorm van een mannetje. Hierdoor geloofde men in de Middeleeuwen dat hij bovennatuurlijke kracht had over het menselijke lichaam. De wortel bevat giftige alkaloiden en werd gebruikt als narcotica of om te hallucineren. In het Oosten werd hij gezien als een plant die conceptie kon verzekeren, wat terug te vinden is in de Hebreeuwse naam *Dudaim*,

ofwel liefdesplant. De Egyptenaren zagen een penisgelijking in de wortel en noemden hem 'de fallus van het veld'. Dergelijke planten die hallucinerende werkingen hadden, zoals bijvoorbeeld ook de Engeltrompet, werden soms als klein druppeltje door de wijn geroerd, vaak met een lepeltje honing, om de bedwelming te verhogen. Aan honing werden namelijk ook mythologische krachten toegeschreven, waarvan sommige claims nog steeds rondspoken...

Mad honey of Miel fou

In een verslag van een Grieks leger (*Anabasis* van Xenophon) uit 401 voor Christus staat een anekdote over kotsende en volledig doorgedraaide soldaten, die in de buurt van de Zwarte Zee gelegd waren. Dit rampscenario kwam doordat ze zich aan de lokale honing gelaafd hadden. Heden dage is deze specifieke honing nog steeds berucht, maar ook gezocht. Aan de zuidoostkust vindt men deze beruchte rhododendronhoning, ook wel bekend als

RECEPT

Liefdesdrank

Belangrijk bij het maken van deze liefdesdrank is vooral dat je genoeg kracht van de overtuiging toevoegt.

- 1 el anijs
- 1 gram vermalen gouden ringen die een tijdje in een zwaluwnest hebben gelegen, of 20 ml Goldstrike
- 50 ml honingwijn op kamertemperatuur

Neem een vijzel en vermaal de anijs tot poeder. Denk hierbij aan uw geliefde. Roer de anijs met de staartveer van een jonge zwaluw met het goudpoeder -of Goldstrike- door de honingwijn en serveer met liefde.

Met dank aan dr. Marlisa de Hartog en Het Leiden Medievalist Blog.

'viagra honing' of 'psychedelische honing'. In de streek bloeien rhododendronsoorten die giftige, hallucinerende stoffen bevatten, die de bijen in veelvoud mee terug naar hun korven nemen. Zij merken er niks van, maar voor een mens kan het extreem giftig zijn. En zoals dat vaak gaat in de natuur: een klein likje kan een prachtige ervaring opleveren, maar een eetlepel kan een verwoestend effect hebben. De Fransen omschreven het zoete goedje in de 18^e eeuw als '*miel fou*', en het werd ook geregeld door drankjes geroerd. Onderzoek om de vermeende libidoverhogende effecten te bewijzen, brengen tot op heden geen resultaat. ◀

► **Tentoonstelling OnderO  s 'Naar de antieken!'**

Glas uit de oudheid als bron van inspiratie

In de tentoonstelling 'Naar de Antieken!' toont het Nationaal Glasmuseum in Leerdam tot 17 maart 2024 een selectie van glas uit de oudheid uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden naast ontwerpen van 20  -eeuwse vormgevers als Andries Copier, Joep Nicolas, Floris Meydam en Max Verboeket. De tentoonstelling is onderdeel van het project 'Onder ons' dat dankzij de VriendenLoterij tot stand is gekomen.

Een wonderschone ontdekking

Het maken van glas behoort tot de spectaculairste uitvindingen in de geschiedenis. In principe komt glas ook in de natuur voor, zoals vulkaanglas, maar het zelf maken van glas is toch wel een ontdekking geweest. Glas krijg je door het samenvoegen van zand, soda en kalk om het daarna te verhitten totdat de

▲ Granaatappelflesje (Cyprus, ca. 1400-1224 v.Chr.) uitgevoerd in de zandkerntechniek. Gevormd van turkoois glas met ingesmolten glasdraden.

◆ Een van de oudste kralensnoeren uit Nederland bestaande uit 76 blauwgroene kralen, gevonden in het late bronstijd grafveld van Leesten-  t Meijerink (FOTO: GEMEENTE ZUTPHEN)

► Aryballoi (diverse herkomsten, 1e-3e eeuw n.Chr.) waren zalfjes die met een koord aan de pols werden gedragen.

materialen versmelten en een plooi  bare massa ontstaat. Deze kan je vervolgens tot allerlei vormen bewerken. Door het toevoegen van metaaloxiden kan kleur gegeven worden aan het in eerste instantie groengetinte glas en kan de doorzichtigheid worden bepaald. De ontdekking zorgde voor een materiaal dat qua schoonheid niet onder deed voor prachtige steensoorten zoals lapis lazuli, albast, turkoois, koraal of barnsteen. Het werd dan ook een gewild maar ook elitair product.

Van kralen naar kannen

Het oudste glas is bekend uit Mesopotami  , waar rond 2500-2300 v.Chr. glazen kralen zijn gevonden. Pas later zijn andere technieken gebruikt voor het maken van kleine, luxe producten zoals zalf- en parfumsflesjes, maar ook voor inlegwerk en amuletten zoals die alleen in de graven van de elite zijn teruggevonden. De zogenaamde 'zandkerntechniek'

waarmee het oudste glas is gemaakt, bleef tot aan het begin van de jaartelling de meest gebruikte techniek. Het vormgeperst glas, met nieuwe vormen zoals kommen en schalen, camee- en mozaïekglas, is daarna als nieuwe techniek in zwang gekomen. De handel in het Middellandse Zeegebied heeft voor de verspreiding van de glazen objecten gezorgd, én ook voor nieuwe inspiratie. Zo is te zien dat tijdens de zogenoemde Hellenistische periode (ca. 300-30 v.Chr.) vooral luxe flesjes, maar ook miniatuurkannen en -amforen werden gemaakt, geïnspireerd door de elegantie van het Griekse vaatwerk.

Geblazen revolutie

Het gebruik van de blaaspijp rond de eerste eeuw v.Chr. zorgde voor een revolutie. Het vormenrepertoire werd aanzienlijk uitgebreid, en daarmee ook de functie van het glas. Waar eerst de handgevormde of -geperste glazen objecten redelijk massief waren, ontstonden door de glasblaasstechniek ineens nieuwe (dunwandige) vormen zoals zelf- en parfumsflesjes, flaconnetjes, inktpotjes, schalen, vazen en kelken, flessen en kannen maar ook dierlijke figuren en gemmen of zelfs dobbelstenen van glas. Het vrijgeblazen glas was bovendien goedkoper om te maken, waardoor het glas betaalbaar werd voor steeds meer mensen. De glazen voorraadkannen uit de Romeinse tijd waren ook zeer praktisch en economisch in gebruik met het oog op transport. Het vormgeblazen glas, waarbij de objecten werden geblazen in mallen, voegde uiteindelijk nog meer vormen toe aan het repertoire van de Klassieke Wereld.

Glas in Nederland

De techniek van het glasmaken of -blazen is vermoedelijk pas na de komst van de Romeinen naar Nederland overgewaaid. Toch worden glazen objecten van veel eerder uit de Nederlandse bodem opgegraven. De oudste glasvondst in onze contreien dateert rond 2000 v.Chr. en betreft een glazen groene kraal uit een vroeg-bronstijd grafveld in Tiel. Andere glasvondsten uit de midden-bronstijd betreffen eveneens kralen die in grafcontext zijn gevonden. Van grafvelden en ook nederzettingen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd zijn veel meer - overwegend blauwe - kralen bekend. In de midden-ijzertijd komen zelfs meer decoratieve en meerkleurige kralen voor met prachtige namen zoals *Zickzack*-, *Ringaug*- en *Schichtaugperlen*. Het blijven echter nog steeds objecten die via (ruil)handelsnetwerken vanuit het oostelijke mediterrane gebied en Noord-Italië de weg naar Nederland hebben gevonden. Hetzelfde geldt voor met glas ingelegde voorwerpen in deze periode.

In de late ijzertijd zien we de opmars van de glazen armbanden, ook La Tène- armbanden genoemd. Deze armbanden zijn wijdverspreid teruggevonden in Centraal-Europa onder de vlag van de Hallstatt-cultuur, en ook in Nederland dus. Er wordt zelfs verondersteld dat hier ook lokale productiecentra waren, die met gebruik van mediterrane grondstoffen lokaal armbanden vervaardigden of aanpasten. Het is pas met de komst van de Romeinen in onze streken dat het geblazen glas zijn in trede doet. Op het einde en na de Romeinse tijd lijkt de

▲ Romeins vaasje (Nijmegen, ca. 1e eeuw n.Chr.) gemaakt van violet glas en is vrijgeblazen. Het is een combinatie van een balsarium met een vaas.

▲ Siervaas van Cuijk (Gallië, 4e eeuw n.Chr.) met decoratie van gestempelde vrouwenhoofdjes.

◀ Romeinse voorraadflessen (diverse herkomsten, 1e-3e eeuw n.Chr.) waren handig voor het transport. ►►

toegang tot grondstoffen te zijn afgenomen. Geïmporteerd vanuit het Rijnland en de Maasvallei vinden we glas terug in met name rijke handelsplaatsen zoals Dorestad, Maastricht en Rhenen. Het betreffen vooral kralen in bijzondere kleurzettingen die in grote halssnoeren zijn verwerkt. Ze worden onder andere gemaakt in Maastricht en mogelijk ook te Dorestad, maar met grondstoffen uit het oostelijk mediterrane gebied. Het Merovingische glazen vaatwerk, met een overwegend groene kleur, wordt ook nog steeds lokaal gefabriceerd. Een aantal glasovens zijn in Nederland teruggevonden, zelfs in de buurt waar eerder Romeinse ovens hebben gestaan. De techniek is dan overgenomen, maar het vormenrepertoire is inmiddels onderhevig aan een andere mode en nog steeds een echt luxe bezit.

Naar de Antieken

Geblazen glas uit de Klassieke Oudheid spreekt enorm tot de verbeelding. De geblazen objecten zijn zo dunwandig dat ze bijna niks wegen en als zodanig al een kunstwerk *an sich*. De vormentaal van flesjes, schalen, kannen en amforen is met recht klassiek te noemen, mooi maar ook praktisch. De benaming van de verschillende vormen, zoals balsarium, aryballos, titros of alabastron, spreekt echter tot de verbeelding. De Griekse en Romeinse kunst heeft in het traditionele kunstonderwijs altijd een grote rol gespeeld. Het namaken van de klassieke beelden en vazen was een vast onderdeel in het curriculum, met als doel om beter te leren kijken en de technieken te beheersen. Zo was het niet anders in de Glasschool in Leerdam. Deze in 1940 door Andries Copier opgerichte opleiding was gericht op het aanleren van meer vaardigheden voor de glasblazers. En daarbij werd ook teruggegrepen op de klassieke kunst en vakmanschap. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vormgevers van onder meer de glasfabrieken van Leerdam en Maastricht zich in de 20^e eeuw hebben laten

INFO

'Naar de antieken! Glas uit de oudheid als bron van inspiratie' t/m 17 maart 2024 in het Nationaal Glas-museum, Lingedijk 28-30, 4142 LD Leerdam, www.nationaalglasmuseum.nl

▲ Vormen uit de Etruska serie van Floris Meydam, (Leerdam, 1973). (FOTO: NATIONAAL GLASMUSEUM)

▲ Vazen met oren van Joep Nicolas (Leerdam, 1939). (FOTO: NATIONAAL GLASMUSEUM)

▲ Vormen uit de Antiqua serie van Max Verboeket (Maastricht, 1962). (FOTO: NATIONAAL GLASMUSEUM)

inspireren door het glazen vaatwerk uit de klassieke wereld. Soms zijn het op zichzelf staande objecten die hun oorsprong overduidelijk tonen, soms zijn het ook collecties die namen dragen die de inspiratie specifiek benoemen: Antiqua, Etruska of Alexandria. Sturende kracht hierachter was Andries Copier. Hij heeft de vormgeving van de Glasfabriek Leerdam in de 20^e eeuw bepaald. Voor Copier vormden de Perzische flessen met langgerechte halzen en platte zadelflessen, die hij – gedurende zijn studie aan de Rotterdamse Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen – zag in Museum Boijmans, een grote inspiratie voor de eerste Leerdam Unica: sierobjecten van een unieke vormgeving, vervaardigd samen met meester Glasblazers. Ook in latere jaren zijn diverse voorbeelden van unica te vinden die de inspiratie door het antieke glas verraden. Copier nodigt in de late jaren '30 en vroege jaren '40 diverse kunstenaars en vormgevers uit om ontwerpen te maken voor de Glasfabriek Leerdam. Eén daarvan is glazenier Joep Nicolas. Hij ontwerpt een zeer klassiek georiënteerde collectie van amfora met grote 'oren' en hoornen – de meest rudimentaire vormen van drinkgerei. Ook Max Verboeket, ontwerper voor de Kristalunie in Maastricht, werd hevig beïnvloed door antiek glas. Zozeer dat hij in 1962 collecties ontwerpt die ook daadwerkelijk verwijzen naar hun inspiratie: Alexandria en Antiqua. De vazen, schalen en kannen van Antiqua werden uitgevoerd in smaragdgroen en amber, later ook in paars, turquoise-groen, lichtgrijs, kobaltblauw en helder glas. Begin jaren '70 ontwerpt de vermaarde naoorlogse Leerdamse ontwerper Floris Meydam een serie vazen, koekdozen en kandelaar onder de naam 'Etruska'. Onder de naam 'Olympus' brengt Floris Meydam ook een serie vazen in drie formaten uit. Daarnaast ziet ook een servies met

▲ Overzichtsfoto van de opstelling van de moderne klassiekers in de tentoonstelling (FOTO: BEN DEIMAN)

cilindervormige bakken en een bol in het been het daglicht: het servies 'Corinthe'. Ditzelfde servies werd onder de naam 'Iona' later in een luxe editie met geslepen lijnen erop uitgevoerd.

Onder ons brengt samen

De tentoonstelling in Leerdam is de tweede in de reeks tentoonstellingen van het project 'Onder ons' van het Rijksmuseum van Oudheden in samenwerking met tien Nederlandse musea. Het doel van 'Onder ons' is om zoveel mogelijk mensen in Nederland de kans te geven deze rijkscollectie in hun eigen regio te kunnen bewonderen. Soms betreft het objecten die oorspronkelijk uit de omgeving waar het museum gevestigd is afkomstig zijn of – zoals in het geval van de tentoonstelling in samenwerking met het Nationaal Glasmuseum – op basis van het materiaal een samenwerking verdienen. Voor deze tentoonstelling zijn nu twee rijkscollecties bij elkaar gevoegd, hetgeen een bijzondere uitstraling heeft. ◀

MEER INFO:

- Arnoldussen, S. H. Huisman, P. van de Geer, J. Kleijne & B. van Oss, 2023. Shiny and strange: the introduction of glass in Dutch Later Prehistory. *Metaaltijden* 10.
- Butler, J. J. 1990. Bronze Age metal and amber in the Netherlands (I). *Palaeohistoria* 32, 47-110.
- Halbertsma, R. & J. Hendriks, 2006. *Schitterend glas uit Egypte, Griekenland en Rome*, Zwolle: Waanders uitgevers.
- Henderson, J. 2013. Glass as a Material: A Technological Background in Faience, Pottery and Metal?, in: Henderson, J. (eds.), *Ancient Glass: An Interdisciplinary Exploration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-21.
- Nicholson, P. T. & Henderson, J. 2000. Glass, in: Nicholson, P. T. & Shaw, I. (eds.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Cambridge: Cambridge University Press, 195-224.
- Roymans, N. & L. Verniers, 2010. Glass La Tène Bracelets in the Lower Rhine Region. Typology, Chronology and social interpretation, *Germania* 88, 195-219.
- Willemsen, A., 2019. Merovingisch glas. In: J. van der Sterren-Hendriks & R. Halbertsma (red.), *Glas in het Rijksmuseum van Oudheden*, 73-77.

LUX

Magische ♦ 22 dec
lichtwandeling > 6 jan

Meerssen
Heerlen
Maastricht
Voerendaal
Simpelveld
Valkenburg

provincie limburg

VIA viabelgica

GRATIS — Reserveren: www.viabelgica.eu

Het Paleolithicum

De eerste mens... ben jij de laatste?

VRIENDEN
LOTERIJ

museum
/kaart\

Ontdek een wereld van verschil van 23 december 2023 t/m 13 maart 2024

10 JANUARI 2024

ALPHEN A/D RIJN

► **De verdronken castella langs de Gelderse Limes.** Lezing door Wil Kuijpers, amateur-archeoloog. Hij zoekt sinds 1979 langs de Romeinse Limes in Gelderland en publiceerde verscheidene artikelen over de onderspoelde Romeinse castella in die provincie. In 2022 werkte hij ook mee bij de opgraving van de Romeinse Tempel bij Herwen-Hemeling. Zijn huidige onderzoek bij Spijk valt onder het nationale onderzoeksproject 'Constructing the Limes'. In deze lezing wordt ingegaan op het fenomeen van de onderspoeling van de Romeinse castella in Gelderland aan de hand van twee vindplaatsen: Duiven-Loowaard en bij Spijk, daar waar de Rijn ons land binnenstroomt. Onderzoek toont aan dat - ook al is de vindplaats vrijwel geheel verdwenen - door systematisch onderzoek van baggerlocaties nieuwe informatie aan onze kennis over de Neder-Germaanse Limes kan worden toegevoegd.

Plaats: Archeologiehuis Zuid-Holland, naast de entree van Museumpark Archeon.

Archeonlaan, 2408 ZB, Alphen aan den Rijn

Aanvang: 20.00 uur (tot 22.00 uur)

Gratis kaartje bestellen via: www.vrienden-archeon.nl/agenda

9 JANUARI 2024

LEIDEN

► **Kerken en kloosters in Nederland rond het jaar 1000.**

Lezing (georganiseerd door de vriendenvereniging RoMeO) door Elizabeth den Hartog, kunsthistorica en universitair docent aan de Universiteit Leiden, over de kerkbouwkunst en kerkinrichting rond het jaar 1000 in wat nu Nederland is. Fragmentarisch bleef er een en ander van de gebouwen bewaard, terwijl annalen en kronieken het verhaal van deze kerken aanvullen. Interessant is dat in deze tijd zowel mannen als vrouwen bij de bouw en inrichting betrokken waren. Uit bepaalde bronnen blijkt bovendien dat er de nodige bekoring uitging van de kerschaten. Meer dan eens gaf dit aanleiding tot hebzucht en diefstal. De lezing wordt gehouden in het kader van de nieuwe RMO-tentoonstelling Het jaar 1000.

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Tempelzaal, of thuis online

Aanvang: 19.30 (tot 20.30 uur)

Meer info en aanmelden:

www.rmo.nl

17 JANUARI 2024

TONGEREN (B)

► **De Via Appia: de oudste weg van Rome.** Lezing in de serie Spraakwater door prof. dr. Stephan Mols en dr. Christel Veen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Prof. Mols is projectleider van 'Mapping the Via Appia' en bijzonder hoogleraar geschiedenis, met bijzondere aandacht voor de Romeinse 'limes' en de relatie tussen archeologie en publiek. Dr. Veen promoveerde op een onderzoek naar rituelen met beeldjes in de westelijke provincies van het Romeinse rijk en is docent over archeologie, oude geschiedenis en mythologie aan die universiteit alsmede sinds 2011 opgravingsleider bij het project Mapping the Via Appia. Dat project brengt twee kilometer van de oudste Romeinse consulaire weg nabij Rome zo nauwkeurig mogelijk in kaart, ook met 3D-reconstructies. De lezing gaat allereerst over de methodologie

van het project en presenteert vervolgens de belangrijkste resultaten van de opgravingen. Aan het eind komen de plannen voor de komende jaren aan de orde.

Plaats: Gallo Romeins Museum, Kielenstraat 15, Auditorium, of thuis online

Aanvang: 19.30 uur (tot 21 uur)

Meer info en inschrijven: via www.galloromeinsmuseum.be

6 FEBRUARI 2024

ALPHEN A/D RIJN

► **De Inventieve Middeleeuwen. Vreemde Oplossingen voor Alledaagse Problemen.**

Lezing door Jan van Doren, Irene van Renswoude en Rutger Kramer, auteurs van het gelijknamige publieksboek. De sprekers brengen elk een aspect van het leven vóór het jaar 1000 voor het voetlicht, en laten zien hoe we, door de bronnen creatief en onbevooroordeeld tegemoet te treden, een beeld krijgen van een wereld met problemen en uitdagingen die ons heel herkenbaar zullen voorkomen. Jan van Doren

(Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht) zal ingaan op vroegmiddeleeuwse kennis over conserveringstechnieken en hoe men rond het jaar 1000 dacht over koken en (goede) smaak. Irene van Renswoude (onderzoeker Kennis- en Kunstpraktijken bij het Huygens Instituut en docent Middeleeuwse handschriften en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam) vertelt over antieke interieuradviezen en middeleeuwse recepten. Rutger Kramer (universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis in Utrecht) zal dieper ingaan op de manier waarop in de Vroege Middeleeuwen vorm werd gegeven aan het basisonderwijs: wat moesten de mensen zoal weten om zich door het leven van alledag te kunnen slaan?

Plaats: Archeologiehuis Zuid-Holland, naast de entree van Museumpark Archeon. Archeonlaan, 2408 ZB, Alphen aan den Rijn

Aanvang: 20.00 uur (tot 22.00 uur)

Gratis kaartje bestellen via: www.vrienden-archeon.nl/agenda

Gegeven paard

▲ SANDER time OUT

23

LET OP

Verschillende omstandigheden maken het soms onzeker dat hier genoemde tentoonstellingen ook werkelijk volgens plan plaatsvinden. Daarbij kunnen ook reserveringsverplichtingen of -aanbevelingen van toepassing zijn. Het is daarom raadzaam vóór een gepland bezoek daarover de website van het desbetreffende museum te raadplegen.

NEDERLAND

T/M 7 JANUARI 2024

ASSEN

Op reis met Vincent. Van Gogh in Drenthe

Drents Museum, Brink 1

T/M 25 FEBRUARI 2024

AMSTERDAM

Oog in oog. De mensen achter mummieportretten

Allard Pierson, Oude Turfmarkt 127

T/M 17 MAART 2024

LEIDEN

Het jaar 1000. Nederland in het midden van de Middeleeuwen

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28

T/M 1 APRIL 2024

AMSTERDAM

Het leven van Julius Caesar

D'ART (Hermitage Amsterdam), Amstel 51

T/M 1 APRIL 2024

AMSTERDAM

De Grote Indonesië-tentoonstelling

De Nieuwe Kerk, Dam

T/M 16 JUNI 2024

CASTRICUM

De Makers van Holland | 900-1300'

Huis van Hilde, Westersplein 6

T/M 31 OKTOBER 2024

LEIDEN

Vondsten uit Fort Vechten

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28

BELGIË

TOT 7 JANUARI 2024

MORLANWELZ

Mariemont en het Midden-Oosten, archeologie in Syrië

Musée royal de Mariemont, Chaussée de Mariemont 100

TOT 14 JANUARI 2024

LEUVEN

Dieric Bouts. Beeldenmaker

Museum M Leuven, Vanderkelenstraat 28

TOT 18 FEBRUARI 2024

BRUSSEL

Georgië: een verhaal van ontmoetingen

Museum Kunst & Geschiedenis, Jubelpark 10

TOT 21 JANUARI 2024

ANTWERPEN

Krasse koppen. Bruegel, Rubens & Rembrandt

KMSKA Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, Leopold de Waelplaats 1

TOT 18 FEBRUARI 2024

IEPER

For evermore. Begraafplaatsen van de Eerste Wereldoorlog

In Flanders Fields Museum, Lakenhallen, Grote Markt 34

TOT 24 MAART 2024

TREIGNES

Mythiques Préhistoire.

Ideés fausses et vrais clichés

Musée du Malgré-Tout, Rue de la Gare 28

TOT 2 JUNI 2024

TONGEREN

De oudheid in kleur

Gallo-Romeins Museum, Kielenstraat 15

DUITSLAND

TOT 31 DECEMBER 2023

MAINZ

Avrea Magontia. 800 Jahre Mainzer Stadtgeschichte

Landesmuseum Mainz, Grosse Bleiche 49-51

TOT 14 JANUARI 2024

AALEN

VICTORIA! Der römische Sieg und seine göttlichen Garanten

Limesmuseum, St.-Johann-Strasse 5

TOT 14 JANUARI 2024

BERLIJN

Klasse und Masse. Die Welt griechischer Tonfiguren

Altes Museum, Antikensammlung, Am Lustgarten

TOT 14 JANUARI 2024
TÜBINGEN

Gold im Ammertal - Das Ende der Steinzeit im Raum Tübingen

Museum der Universität Tübingen, Schloss Hohentübingen, Burgsteige 11

TOT 17 MAART 2024

FRANKFURT AM MAIN

Tweets from the Past.

Archäologie Sloweniens in Klängen, Symbolen und ältesten Schriftzeugnissen

Archäologisches Museum, Karmelitergasse 1

7 APRIL 2024

WITTELSHOFEN

Drauf geschissen! Eine kleine Kulturgeschichte des stillen Örtchens

LIMESEUM Römerpark Ruffenhofen, Römerpark Ruffenhofen 1

TOT 14 APRIL 2024

MÜNCHEN

Zirkus bis Apostel. Terra sigilata aus der Sammlung Klaus Wilhelm

Staatliche Antikensammlungen, Am Königsplatz

TOT 28 JULI 2024

MANNHEIM

Rom lebt!

Reiss-Engelhorn-Museen, Museum Weltkulturen, D5

FRANKRIJK

TOT 31 DECEMBER 2023

PERIGUEUX

Agatha Christie en quête d'archéologie

Versunna, Site-musée gallo-romain, Rue du 26e Régiment d'Infanterie 20

TOT 15 JANUARI 2024

LENS

Animaux Fantastiques

Musée du Louvre-Lens, Rue Paul Bert 99

TOT 29 JANUARI 2024

PARIJS

Le Trésor de Notre-Dame de Paris. Des origines à Viollet-Le-Duc

Louvre, Galerie Richelieu

ZWITSERLAND

TOT 18 FEBRUARI 2024

LAUSANNE

Sacré Mormont!

Musée cantonal d'archéologie et d'histoire, Place de la Riponne 6

OOSTENRIJK

TOT 5 MEI 2024

WENEN

Ein Geschenk des Nils. Die Macht des Wassers im Alten Ägypten

Papyrusmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Burg, Heldenplatz

ITALIË

TOT 31 DECEMBER 2023

PORTICI

Materia. Il legno che non bruciò ad Ercolano

Reggia di Portici, Via Università 100

TOT 7 JANUARI 2024

ROME

VRBS ROMA

Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Sala degli Arazzi

TOT 14 JANUARI 2024

ROME

L'Amato di Iside. Nerone, la Domus Aurea e l'Egitto

Domus Aurea, Via della Domus Aurea 1

TOT 21 JANUARI 2024

ROME

L'eredità di Cesare e la conquista del tempo

Musei Capitolini, Palazzo dei

Conservatori, Sala della Lupa e dei Fasti antichi

TOT 31 MAART 2024

MILAAN

Le vie dell'acqua a Mediolanum

Civico Museo Archeologico, Corso Magenta 15

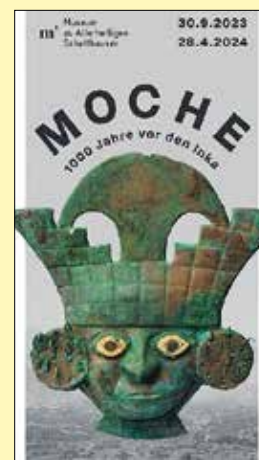

TOT 30 APRIL 2024

VELIA

Elea: la rinascita

Area archeologica

ZWITSERLAND

TOT 28 APRIL 2024

SCHAFFHAUSEN

Moche. 1000 Jahre vor den Inka

Museum zu Allerheiligen, Klosterstrasse 16

Het Rubenskasteel: 'een huis van plaisance'

Peter Paul Rubens, een van de beroemdste kunstenaars van zijn tijd, kocht in 1635 in het dorp Elewijt, gemeente Zemst op zo'n 35 km ten zuiden van Antwerpen, een kasteel. Dat werd onlangs verworven door de Vlaamse Overheid, om het na restauratie toegankelijk te maken voor het publiek. Dit in het kader van het beleid om Vlaamse Meesters in ere te herstellen. Rubens werd hier in Brabant landschapschilder en liet er talloze sporen na, waaronder ook in en rond dit kasteel. Daarom kreeg het inmiddels ook de naam Rubenskasteel, terwijl het vroeger bekend stond als 'Het Steen'. De Vlaamse Overheid stelde het bouwwerk afgelopen jaar korte tijd open voor bezoekers. Voordat het tijdelijk werd gesloten voor restauratie konden wij er een kijkje nemen.

St. Blasien, grootste koepel benoorden de Alpen

Het is niet makkelijk om op te vallen in het spectaculaire landschap van het Hochschwarzwald, maar de koepelkerk van St. Blasien in de gelijknamige plaats en gemeente in Baden-Württemberg is er in geslaagd. Met haar hoogte van 62 en diameter van 36 meter is de koepel - de stenen droom van Martin Gerbert - de grootste in zijn soort ten noorden van de Alpen, en de vierde in grootte in Europa (na het Pantheon en Sint-Pieter in Rome, en de kathedraal van Florence). Het complex van abdij en kerk doorstond in zijn duizendjarige geschiedenis een hele serie rampen, vooral branden, en verrees elke keer fraaier uit zijn as.

Natzweiler, het enige concentratiekamp op Frans grondgebied

Tussen het einde van de Frans-Duitse oorlog in 1871 en het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 veranderde de Elzas, de regio waarin de Voegen liggen, vier keer van nationaliteit. Frankrijk kreeg de streek na de Eerste Wereldoorlog

terug, maar verloor het gebied weer bij de Duitse inval in 1940. Nazi-Duitsland annexeerde de Elzas daarbij volledig en voerde tevens een actief beleid van 'defrancificatie' en nazificatie. Dit verklaart waarom in de Elzas het enige concentratiekamp ligt op Frans grondgebied: Natzweiler-Struthof. De reden dat op de Mont-Louise vanaf mei 1941 dit concentratiekamp werd gebouwd, was de ontdekking van een specifiek soort rode graniet. Vanwege de slechte omstandigheden en het werk in de steengroeve geldt Natzweiler als een van de zwaarste kampen.

Dit nummer verschijnt omstreeks **23 februari**. Dit nummer thuis ontvangen? Ga dan naar: abonnement.archeologieonline.nl.

Colofon

Versijning 6 maal per jaar
ISSN 15667553
UITGAVE Virtumedia
Postbus 595
3700 AN Zeist
Tel: +31 (0) 30 - 692 06 77
www.archeologieonline.nl

Uitgever: Pepijn Dobbelaer
Bladmanagement: Rob van der Linden
Tel: +31 (0) 30 - 303 12 95
rvanderlinden@virtumedia.nl

REDACTIEADRES
Koraalwijk 133
4706 KG Roosendaal
Tel: +31 (0) 165 - 541 010; +31 (0) 6 - 275 904 11
redactie@archeologieonline.nl
Hoofredacteur: Lou Lichtenberg
loulichtenberg@gmail.com
Adjunct-hoofredacteur, eindredactie:
Ineke Geraerds

MEDEWERKERS
Luc Amkreuz, René Asselbergs, Corien Bakker, René van Beek, Saskia Beertsen, Ben van den Bercken, Dave Boots, Jasper de Bruin, Tom Buijtenburg, Jan Erik Burger, Arnold Carmiggelt, Herman Clerinx, Guido Creemers, Mia Dekeersmaeker, Hester van Delden, Bart Demarsin, Mariska Doesburg, Esdor van Elten, Evert van Ginkel, Ruurd Halbertsma, Ingrid Janssens, David Kertai, Riemer Knoop, Ruurd Kok, Lizet Kruijff, Jan Kuipers, Caroline Lichtenberg, Sander Out, Estefania Pampin Zuidmeer, Lucas Petit, Rénie van der Putte, Mark Rammers, Ad van Schaik, Daniel Soliman, Theo Toebosch, Selkit Verberk, Leo Verhart, Joost Vermeulen, Vincent van Vilsteren, Annemarieke Willemsen, Ivo van Wijk, Birre Yazar-Walvis

FOTOGRAFIE
Tenzij anders vermeld: Coral Press

BASISONTWERP EN VORMGEVING
Twin Media bv, Rimke Bartels, Simon van Kessel

DRUK
Veldhuis Media, Meppel

ADVERTENTIES
Klaartje Grol, Tel: +31 (0) 30 - 307 22 48
kgrol@virtumedia.nl
Bert de Vries, Tel: +31 (0) 30 - 691 33 12
bdevries@virtumedia.nl

MARKETING & SAMENWERKINGEN:
Rob van der Linden, Tel: +31 (0) 30 - 303 12 95
rvanderlinden@virtumedia.nl

UITGEVER BELGIË
Virtumedia, Pepijn Dobbelaer
Georges Ottenbourgsstraat 4/2.01
3500 Hasselt

DISTRIBUTEUR
Betapress, www.betapress.nl

ABONNEMENTEN
Voor vragen over abonnementen:
Uitgeverij Virtumedia, t.a.v. Archeologie Magazine, Postbus 595, 3700 AN Zeist, Nederland. Tel: +31 (0) 85 - 040 74 00
E-mail: klantenservice@virtumedia.nl

Nabestellen van eerder verschenen nummers:
www.tijdvoortijdschriften.nl

Archeologie Magazine is een vakblad over archeologie, geschiedenis en cultuur en versijnt 6x per jaar. Opzegging dient schriftelijk te geschieden, uiterlijk twee maanden voor afloop van de abonnementsperiode. Abonnementsprijzen: Nederland & België jaarabonnement (6 nrs) € 48,95 (bij automatische incasso, per factuur € 5,- extra) | Studenten € 27,50 | Europa / Wereld € 63,40 (bij machtiging € 59,95) © Copyright 2023

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever. Door het opnemen van advertenties doet de redactie van Archeologie Magazine c.q. de uitgever geen aanbeveling van de daarin vermelde diensten of producten.

BOEKEN WAAR JE DE TIJD VOOR MAG NEMEN

OUDHEIDKUNDE IS EEN WETENSCHAP

Oudheidkunde is een wetenschap en in zijn nieuwe boek legt Jona Lendering, zelf oudheidkundige, uit waarom. Nieuwe data en nieuwe perspectieven leiden tot nieuwe inzichten en nieuwe technieken leiden tot nieuwe soorten inzicht.

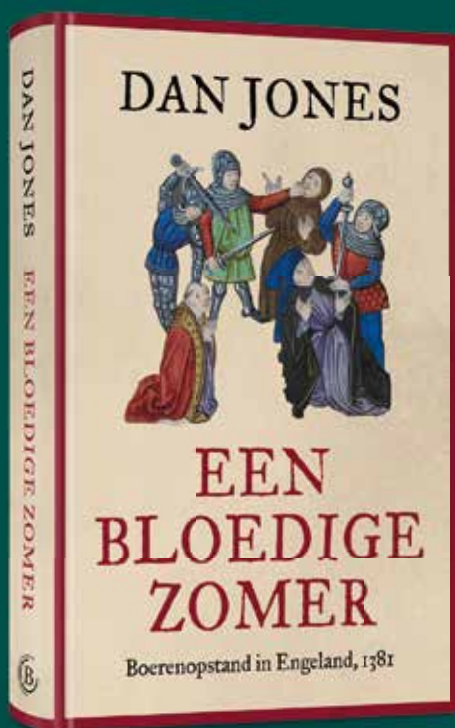
9789401919425 | € 20,99

VERDWENEN STEDEN

Philip Matyszak beschrijft in *Verdwenen steden* de geschiedenis van 37 'vergeten' steden; steden die ooit bloeiden maar op zeker moment van de kaart zijn verdwenen. Het schitterende overzichtswerk is volledig geïllustreerd.

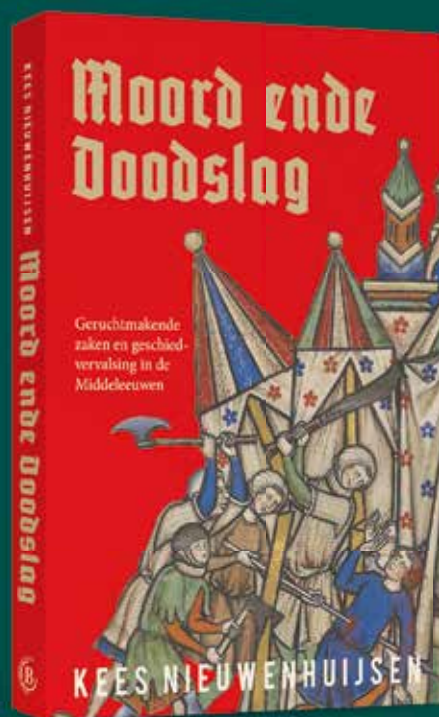
9789401920056 | € 30,00

EEN BLOEDIGE ZOMER

In *Een bloedige zomer* beschrijft Dan Jones, een van de bekendste historici van deze tijd, de geschiedenis van de Engelse boerenopstand van 1381. In de Honderdjarige Oorlog komt het Engelse volk in opstand tegen de koning Richard II.

9789401920100 | € 29,50

MOORD ENDE DOODSLAG

Moord ende doodslag van Kees Nieuwenhuijsen gaat over gerucht makende zaken in de Middeleeuwen, en de geschiedvervalsing die daarop soms volgde. Maar wat is feit en wat is fictie?

9789401919838 | € 24,99

Het oudste stenen gebouw van Nederland

400 jaar Romeins baden

Dompel je onder in de Romeinse tijd!

Voor actuele informatie en
openingstijden, kijk op www.thermenmuseum.nl
en koop met korting online je tickets.

Expeditie Euregio

**THERMEN
MUSEUM**